Т/В
7312
39
А 12

Абулгазы
Бахадыр хан

Түркменлерин несил дарагты

(ШЕЖЕРЕ-Е ТЕРАКИМЕ)

ТВ
16080

83.5(2)
А12

Абулгазы Бахадыр хан

ТҮРКМЕНЛЕРИҢ НЕСИЛ ДАРАГТЫ

MARY WELAÝAT
KITAPHANASY
№ Т/В 7392

Метбугат 1991 й.

ББК 63.5(2)
А12

Абулгазы Бахадыр хан.
А12 Түркменлериң несил дарагты: (Шежере-е теракеме) /Чапа тайярланлар Г. Гурбанов, Т. Непесов. — А.: РРНПБ «Метбугат», 1991. — 64 с.

Китап түркмен халкының гечмиш тарыхы барада гызыклы гүррүң берйәр. Бу тарыхы эсер тарыхчылар, этнографлар, гиң окыҗылар көпчүлиги үчин ниетленйәр.

Марыйская областная
библиотека
Инв. № 348588

А — 0505000000 ББК 63.5(2)

© «Метбугат» неширяты, 1991 й.

Марыйская обл.
БИБЛИОТЕКА
им. А. М. Горького

«ШЕЖЕРЕ-Е ТЕРАКЕМЕ» ХЕМ ОНУҢ АВТОРЫ ХАКДА КЕЛАМ-АГЫЗ

Орта Азия халкларының гички орта асырлардакы танымал шахсларындан бири болан гөрнүкли тарыхчы алым, эзбер хеким хем Хыва ханы Абулгазы Бахадыр ханың (1603 — 1664 йй.) «Шежере-е теракеме» («Түркменлериң несил дарагты», 1660 й.) атлы мешхур эсери түркмен халкының гадымы хем орта асырлардакы тарыхыны өвренмекде иң мөхүм чешмелериң биридир. Мунуң хут шейледигине дүнйә мешхур алымларың оңа берен адалатлы бахалары-да шаятлык эдйәр.

Мысал үчин, танымал тарыхчы академик В. В. Бартольд (1869 — 1930 йй.) түркменлер хакындакы бу чаклаңҗа китап жуда гөвнүнден турандыгы үчин, оны ыгтыбарлы тарыхы чешмелериң бири хөкмүнде өзүниң көп санлы гымматлы эсерлеринде хөвес билен пейдаланыпдыр. Шолардан өзүниң «Түркмен халкының тарыхының очерки» атлы салдамлы ишинде о бабатда: «...түркменлер хакда йөрите язылан бу тарыхы эсер ялы эсер бейлеки түрки халкларың хич бири барада-да ёкдур» дийип, өрән догры белләпдир.

Гөрнүкли тарыхчы археологларың бири профессор С. П. Толстов хем бу эсер догруда: «Шежере-е теракеме» ...түркменлериң диңе бир гички дәл, хас ирки дөвүр тарыхы үчин-де адатдан дашары әхмиетли документ болуп билер» диен пикирде.

Түркмен халкының тарыхыны говы билен хем оны язмак ишине якындан гатнашан экабыр алымлардан бири, СССР Ылымлар академиясының хабарчы агзасы, профессор А. Ю. Якубовский (1886 — 1953 йй.) өзүниң бир ишинде: «Абулгазының «Түркилериң несил дарагты» хем «Түркменлериң несил дарагты» атлы эсерлери, ылайта-да оларың иккинҗиси бу процеси (ягны тәзе тире-тайпаларың хем оларың бирикмелериниң йүзе чыкыш процесини — Н. Г.) белли бир derejede суратландыран еке-тәк чешмедир» дийип языпдыр.

Түркмен халкының хем Түркменистаның тарыхыны өвренмек ишине эп-эсли гошант гошан Г. И. Карпов (1890 — 1947 йй.) хем «Түркменлериң несил дарагты» китабына түркмен тире-тайпаларының тарыхына дегишли гымматлы маглуматлара бай эсер хөкмүнде гарапдыр.

Абулгазының бу эсерини йөрите өвренен хем нешир этдирен гөрнүкли филолог академик А. Н. Кононов болса, онуң әхмиетини онуң авторының (Абулгазы Бахадыр ханың) хут өзүниң түркменлериң арасында көп болуп, халкымызың дилден айдылып гелнен тарыхыны хем халк дөредиҗилиги эсерлериниң эп-эсли бөлегини шуңа топланлыгында гөрүпдир. Бу догруда ол, ине, шейле языпдыр: «Түркменлериң несил дарагтында» Абулгазының түркменлер арасындакы йөргүнли халк роваятларыны, тайпаларың несил беянларыны, шейле хем огузларың легендар гожасы Горкут атаның ады билен багланышыклы... эпики дессанлары өрән говы

билендиги месе-мәлим дуйлуп дур».

Хорматлы академигиң бу айданлары, әлбетде, догры. Йөне биз бу ерде Абулгазының өз әсерини язмак үчин диңе дилден эшиден затлары билен оңман, өзүнден өңки орта азиялы тарыхчыларың түркменлер хакдакы берен маглуматларындан-да етерлик пейдаланандыгыны йөрите ныгтамагы макул билдик. Мысал үчин, дегишли себәплере гөрә, 1630—1639-нҗы йыллар аралыгында Әйранда — Испыхан шәхеринде болмалы боланда, Абулгаза өз гелҗекде язҗак агзалан әсерлери үчин чешме болуп хызмат этҗек тарых китапларының әнчемеси билен таңышмага мүмкинчилик болупдыр. Онуң өз язмагына гөрә, Решидеддиниң «Җемг аш-тәварых» («Тарыхларың Җеми» я-да «Тарыхлар йыгындысы»), Шерефеддин Алы Ездиниң «Зафарнама» («Еңиш китабы») ялы китапларының он секиз санысы голнуң астында болупдыр. Бу болса Абулгазының агзалан әсерлериниң тарыхы ыгтыбарлылыгыны хас-да артдыряр.

Умуман, Абулгазының бу әсерлери, ылайта-да «Түркменлериң несил дарагты» атлы әсери барадакы гүррүңи олара дүнйәниң дүрли алымларының берен бахаларының хасабына ене-де ислендикче узалтмак мүмкин. Йөне оларың уммасыз әхмиетли тарыхы әсерлердиги шу айдыланлардан-да етерлик мәлим боляр. Шоңа гөрә-де гүррүңи мундан бейләк узалдып отурмагың хаҗаты ёк.

* * *

Гелиң, инди болса «Түркменлериң несил дарагты» атлы шол мөхүм тарыхы әсериң авторы Абулгазы Бахадыр ханың шахсыетиниң кимдиги, 60 йыл говрак довам эден өрән чылшырымлы дурмуш ёлы билен гысгача танышмага чалшалың!

1602-нҗи йылда тагта чыкан Арапмухаммет ханың Испендияр, Хебеш, Илбарс, Абулгазы, Шерипмухаммет, Хорезмша хем Авган атлы еди саны оглы болупдыр. Шуларың дөрдүнҗиси болан заманасының танымал тарыхчы алымы, хекими, гөрнүкли серкердеси хем Хыва ханы Абулгазы Бахадыр ханың дурмуш ёлы, алып баран җемгыетчилик-сыясы, харбы хем ылмы ишлери барадакы әсасы маглуматлар аглаба онуң өз язан икинҗи ылмы әсери болан, йөне долы тамамлап етишмедик (ол муны тамамламагы оглы Анушмухаммет хана, ол болса Махмыт бен молла Мухаммет Заман Үргенҗи диен башга бирине табшырыпдыр) «Түркилериң несил дарагты» атлы ишинде сакланып галыпдыр.

Чингиз ханың неберелеринден болан Абулгазы Шейбаныларуругының өзбеклер неслинден болан Арапмухаммет ханың оглудыр. Гелҗекки Хыва ханы хем тарыхчы Абулгазы өз какасының пайтагт шәхери болан Үргенчде (хәзирки Көне-үргенчде) 1603-нҗи товшан йылының 12-нҗи августында, анна гүни дүнйә инипдир.

Онуң адында «дин угрунда сөвешиҗи» диен маныдакы «газы» сөзүниң болмагы, биринҗиден, какасы Арапмухаммет ханың Үргенҗиң үстүне дөкүлен хем оны рехимсизлик билен талан урал газакларындан үстүн чыканындан 40 гүн соң дүнйә иниендиги, икинҗиден болса, эҗеси Мәхрибану ханымың шол ады гөтерен машгаладандыгы билен дүшүндирилйәр.

Абулгазы 16 яшаянча Үргенчде, какасының көшгүнде болупдыр. Шондан соң, Арапмухаммет хан оны өерип, Үргенҗиң ярыны хем мүлк хөкмүнде (бейлеки ярыны-да онуң доганы Хебеше) берип, өзи пайтагтыны Хыва гечирипдир. Себәби бу вагта (1618—20-нҗи йыллара) деңеч Амыдеря угруны үйтгедип, Арала тарап акып башлаяр. Шейлеликде Үргенч өңки әхмиетини йитирип уграяр.

XVII асырың икинҗи чәръегинде Хыва ханлыгыны гаврлы феодал урушлары гуршап аляр. Бу өзара урушлара ерли миллетлер болан түркменлер-де, өзбеклер-де чекилипдир. Бу урушлар тә 1645-нҗи йыла — Абулгазы тагта чыкянча довам эдипдир. Булара Арапмухаммет ханың айры-айры аялларындан болан огулларының арасында йүзе чыкан агзалалыклар себәп болупдыр. Мысал үчин, Испендияр билен Абулгазы Арапмухаммет ханың чингизилерден болан аялындан, Хебеш билен Илбарс болса найманлардан болан аялындан экен.

Өзбек йигитлери тарапындан өҗүкдирилен Хебеш (16 яшында) билен Илбарс (14 яшында) өз какалары Арапмухаммет хана гаршы илкинҗи гезек 1616-нҗы йылда Хывада баш гөтерйәрлер. Огулларының бу питнесинден ховатырланан хан, олары көшешдирмек үчин Хебеш билен Илбарса Везири — хәзирки Дәвкесени берипдир. Шондан соң, олар беш йыллап какаларының гаршысына баш гөтермәндирлер. Йөне алтыланҗы йыл Илбарс Абиверде — хәзирки Кака аламана гитҗек баханасы билен Сагча гуюсының башында гарашып, какасының ёк вагтыны пейләп, Хыва гирйәр. Арапмухаммет ханың отуз йыллап йыгнан хазынасыны хем онуң беглериниң эмләклерини талап, ене өз гошуна доланяр. Хазараспдакы Испендияр, Үргенчдәки Абулгазы, Хебеш хем Шерипмухаммет дагы Илбарсың бу этмиши барада эшидип, какаларына көмеге етишмәге ховлугярлар. Йөне яшулулар олара бейдип барсалар, ховсала дүшен Илбарсың какасыны өлдүрәймегиниң әхтималдыгыны дуйдурярлар. Олар өз вагт сакланмалы болярлар. Илбарсың Хывадан гитмеги билен ханың өлдүрилмек ховпы хем арадан айрыляр.

Арапмухаммет хан огуллары Испендияр, Хебеш, Абулгазы, Шерипмухаммет дагы билен гүйч бирикдирип, Илбарсың үстүне йөриш эдйәр. Илбарс олара гаршы дурупбилмеҗегини билип, гачяр.

Шондан соң, Абулгазы какасына Хебешден хем Илбарсдан ымыклы дынмагы маслахат берйәр. Эмма хан оглуның бу маслахатыны алмаяр. Илбарс болса бу маслахат барада Испендиярың нөкерлериниң биринден эшидип, Абулгаза өмүрлик душман болуп галяр.

Сонра Арапмухаммет хан Хыва, Испендияр солтан Хазараспа гидйәр. Хебеш какасының хем агасы Испендиярың гиденднгини өз сүйтдеш доганы Илбарса хабар берип, онуң дессин-рәхел Везире доланып гелмегини саргыт эдйәр. Абул-

газы әнебашга доганлары барадакы сырының ачыландыгыны аңып, душманларының арасында галмакдан чекинип, какасының янына гидйәр. Хан оңа Кәт велаятыны багышлаяр.

Шондан бәш ай соң, Хебешдир Илбарсың пыгылларының дүзүв дәлдигини аңан Арапмухаммет хан олар барада Абулгазының берен маслахатыны алмандыгына өкүнип, Испендияра хем Абулгаза өз гошунлары билен Хыва гелмеги буюряр. Мунуң өңинчәси болса әжеси билен Үргенчде яшаян кичи оглы Шерипмухаммеди-де гөрме-гөрше чагырып, өз янында алып галяр.

Шейлеликде, бир тарапда бир аялындан болан огуллары Испендиярдыр Абулгазы хем Арапмухаммедиң өзүниң, бейлеки тарапда икинжи аялындан болан огуллары Хебешдир Илбарсың дурмакларында Дашлыярмыш гуюсының голайында газаплы сөвеш башланяр. Сөвешде икинжи тарап үстүн чыкяр. Олар какаларыны есир алып, гөзүни ойдурып, дашының саклавы билен Хыва ёллаярлар.

Мундан соң, Абулгазы илки Кәте, онданам Бухара гачяр. Испендияр, Шерипмухаммет, Хорезмша үчүси болса Хазарасп галасында гизленйәрлер. Көрпеже Авган хем шол галада экен. Галаны кырк гүн габап ятандан соң, Хебеш өз доганлары билен ярашып, Испендияра Мекгә зыярата гитмәге ругсат эдйәр, Шерипмухаммеде Кәти берйәр. Он ики яшлы Хорезмша билен он яшлы Авганы болса батыл какасының янына — Хыва иберйәр.

Кәтдәки Шерипмухаммет дөрт айдан Абулгазының янына — Бухара гачяр. Испендияр болса Мекгә дәл-де, Эйрана — ша Апбас биринжиниң (1587 — 1628 йй.) хузурына гидйәр. Бу вакалар 1621-нжи такык йылында болуп гечйәр. Шол вагтлар Хебеш Үргенч хем Везирде, Илбарс Хыва хем Хазараспда хәкимлик эдйәрди. Какалары Арапмухаммет хан болса үч аялы хем ики саны көрпе оглы билен Везириң (Дәвкесениң) 6 — 7 км гүндогарындакы Гум галасында түссаглыкда отырды.

Шондан бир йыл соң, Илбарс агасы Хебеше дуйдурман, какасыны хем онуң янындакы инилерини Хыва гечирйәр хем какасыны, иниси Хорезмшаны, Испендиярың ики оглуны өлдүрйәр. Кичи иниси Авганы болса, өлүме буюрмагыны сорап, Хебешиң хузурына ёллаяр. Хебеш оны бигүнә хасаплап, янында сакламакдан болса чекинип, рус илчиси И. Д. Хохлов билен Москва иберйәр. Шейлеликде, ол Москвада 26 йыл яшап, 1648-нжи йылда шол ерде арадан чыкяр.

Ша Апбас биринжи Испендияра өз питнекәр доганларына гаршы гөрешер ялы, 300 атлыдан ыбарат нөкер берйәр. Ол шол атлылар билен 1622-нжи йылың гүйзүнде Дуруна гелйәр, ондан хем Балкан дагына тарап гидйәр. Шол ерде оңа теке хем сарыклардан етмиш, ёмутлардан хем он адам гелип гошуляр. Испендияр шол дөрт йүзе голай нөкери билен әнебашга иниси Хебешиң үстүне йөриш эдйәр. Гиже онуң үстүне дөкүлип, талаңчылык эдйәр. Эмма Хебешиң өзи ёк экени. Хебеш бу хабары эшидип, сүйтдеш доганы Илбарс билен гүйч бирикдирип, Испендияры дерби-дагын эд-

ер. Испендияр Маңгышлага (Мүңгышлага) тарап ыза чекилип, тизеден үч мүң түркмени ызына дүшүрип, Үргенже йөриш эдйәр. Хебеш билен Илбарс бу гезек еңилйәрлер. Илбарс өлдүрилйәр. Хебеш илки Сырдеряның боюнда яшаян гарагалпаклыларың, о ерденем Эмба дерясының боюнда яшаян мангытларың арасына гачып атяр. Оларам оны пеналашмага дерек, тутуп, Испендиярың хузурына иберйәрлер. Испендияр болса бу доганыны хем өлүме хөкүм эдйәр. Хебешден-де, Илбарсдан-да несил галмаяр.

Бу хабары эшидип, Бухараның ханы Ымамгулы ханы пеналашып йөрен Абулгазы билен иниси Шерипмухаммет вагт хаял этмән Үргенже гелйәрлер. Шейлеликде, 1623-нжи йылда Испендияр Хорезмиң ханы дийлип ыглан эдилйәр. Ол Хывада, Хазараспда хем Кәтде отуряр. Ол Абулгаза Үргенжи, Шерипмухаммеде хем Везири берйәр.

Испендияр хан өзүниң әхли херекетлеринде диңе түркменлере даяныпдыр, себәби онуң учран кын ягдайларының эллигинде оны голданлар аглаба түркменлерди. Агаларының бейле түркменпаразлыгы Абулгазы билен Шерипмухаммеде сычаклы ярамандыр. Олар мунуң терсине өзбеклере гол ачыпдырлар. Шейлеликде, 1624 — 1625-нжи йылларың гапында Хыва билен Үргенч арасында болан уруш, Абулгазының пикириче, хакыкатда өзбек-түркмен уршы болупдыр. Бу урушда-да Испендияр рүстем гелипдир, себәби Маңгышлак хем Балкан түркменлери оңа бирсыхлы көмек иберип дурупдырлар.

Өзбеклер 1627-нжи йылда-да еңленлеринден соң, Абулгазы газакларың арасына гачып атяр хем Ишим ханы пеналаяр. Соңра болса ики йыллап Дашкент ханы Дурсуның хузурында болуп, ене Бухара — Ымамгулы ханыңка гелйәр. Иниси Шерипмухаммедем шонуңкыда пеналап йөр экен.

Бирнәче вагтдан соң, нәме үчиндир, Хыва түркменлери Абулгазыны өз янларына чагырыпдырлар. Ол хем бу чакылыгы кабул эдйәр. Өң өзүни голдан түркменлериң арасында агзалачылыгың дөремеги зерарлы Испендияр Абулгазының гелмезиниң өң янында Хывадан Хазараспа гөчйәр. Себәби озал өзүни голдан хывалы түркменлер инди өң өз душманлары болан Абулгаза гол япярлар.

Кичи инилери Шерипмухаммет болса инди Абулгазы билен Хыва гайтман, Хазараспа — улы агасы Испендиярың янына баряр. Шондан бейләк ага-ини икиси агзыбирлик билен өз ортанжы доганлары Абулгаза гаршы гөрешип уграярлар.

Йөне Испендияр хывалы түркменлериң оны голдаяндыклары себәпли Абулгазыны Хываның ханы хөкмүнде ыкрар этмеге мәжбур боляр.

«Хорасан питнеси» дийилйән вака билен баглылыкда Испендиярың Эйран биленем арасы ярамазлашяр. Йөне ол Нусай хем Дуруна чозулмагы хем-де оларың эеленмеги билен баглы әхли гүнәни Абулгазының үстүне йүклейәр. Шейлеликде, ол оны Эйран шасына гирев хөкмүнде иберйәр. Нетижеде, Абулгазы 1630-нжы йылың январь-февраль айларында Испихана баряр. Ол бу ерде — Тебәрек галасында

тас он йыл диен ялы яшамалы боляр.

Абулгазы өзүниң гелҗекде язҗак китаплары үчин мөхүм чешмелер болуп хызмат эден, ёкарда-да агзалан он секиз саны тарых китабы билен-де шу дөвүрде, хут шол шәхерде (Испиханда) танышяр.

1639-нжы йылың орталарында Абулгаза Эйрандан гачмак башардяр. Шейлеликде, ол бир гышы Мехинде (Дуруның голайында) эрсарыларың, ики йылы Балкандакы текелериң арасында, ене бир йыла голай вагты-да галмык патышасыныңкыда өтүрип, Арал өзбеклериниң тагалласы билен 1641-нҗи йылың ахырларында өз юрдуна — Үргенҗе гелйәр.

Шондан соң, Абулгазы үч мүң өйли (чадырлы) Арал өзбеклериниң голдавына даянып, агасы Испендияра хем түркмен беглерине гаршы айгытлы гөреше башлаяр.

Нетиҗеде, Испендияр хан өленден бир йыл соң — 1643-нҗи йылда Арал өзбеклери Абулгазыны хан дийип ыглан эдйәрлер. Шол йылың аягында Шерипмухаммет солтанам өлйәр. Йөне Абулгазы дегишли себәплере гөрә, шонданам ики йыл соң — 1645-нҗи йылда Хываның ханы боляр.

Абулгазы өзүниң элимиздәки «Түркменлериң несил дарагты» эсерини 1660-нжы йылда язып тамамлаяр.

Шол иң соңкы йөришинден (1662 й.) бир йыл соң — 1663-нҗи йылда өз ерине оглы Анушмухаммеди тагтда отурдып, 1664-нҗи товшан йылының ремезан (март) айында-да арадан чыкыпдыр.

* * *

Хусусан-да, Абулгазының түркменлере гарайшы, олар билен гатнашыгы шейле бир өверлик дәл. Эгер бейле болса, онда ол халкымызың тарыхы барадакы мөхүм чешмелериң бири хасапланылян элимиздәки китабыны нә себәбе гөрә яздыка?! Муңа Абулгазының өзи шол китабының гиришинде анык җогап берипдир (мунуң үчин элимиздәки китабың 10 — 11-нҗи сахыпаларына үнс бериң!)

* * *

Билшимиз ялы, Абулгазының бу гөрнүкли эсерини А. Г. Туманский гечен асырың ахырларында рус дилине гечирип, 1897-нҗи йылда Асхабатда (Ашгабатда) нешир этдирипдир. Соңра болса, академик А. Н. Кононов бу гыммтлы тарыхы чешмәни, ол барадакы өз барлагларыны, эсериң ылмы текстини асыл нусгасында (арап хатында) хем русча терҗимесинде, дегишли дүшүндиришлер билен билеликде 1958-нҗи йылда (Москва — Ленинград) өзбашдак гөрнүшинде нешир этдирди.

Эмма, небсимиз агырса-да, халкымызың гадымы хем орта асырларкы гечмиши барадакы шейле аҗайып тарыхы эсери түркмен алымларымызың өзлери велин, шу чака денеч чап этмәге сынанышмаг-а дәл, бу догруда ойланмадыларам.

Ынха, инди «Хичден гич ягшы» дийлиши ялы, бу гым-

[illegible] тарыхы эсерин академик А. Н. Кононовың ылмы ге[illegible] [illegible]рилип, гөрнүкли алымларымыз, филология [illegible] кандидатлары, Магтымгулы адындакы Түрк[illegible] университетиниң парс хем арап дили ве эдебияты [illegible] мүдири, доцент Гандым Гурбанов, Түркменис[illegible] Ылымлар академиясының улы ылмы ишгәри Теҗен [illegible] тарапындан чапа тайярланан түркменче тексти би[illegible] [illegible]. Өңден хем таныш бу эсеримизи өз түркмен [illegible]ларымызың чапа тайярламакларында эне дилимизде [illegible], гойберилен кәбир сәвликлере серетмезден, биз ондан [illegible] леззет алдык, чәксиз бегендик хем гувандык.

«Шеҗере-е теракемәниң» бу түркменче тексти билен [illegible] соң, биз: «Түркменистан Ылымлар академиясында йөрите текстология меркези дөредилип, түркмен [illegible] тарыхына, ылмына, халк дөредиҗилигине, эдебиятына хем сунгатына дегишли эсасы чешмелер бир ужундан нешир эдилип угралса, гөр, нәхили аҗап боларды!» [illegible] ойландык. Белки, шейле-де болаяды-да!

Назар ГУЛЛАЕВ,
Магтымгулы адындакы Түркмен дөвлет университетиниң түркмен эдебияты кафедрасының мүдири, Түркменистаның Магтымгулы адындакы дөвлет байрагының лауреаты.

ТҮРКМЕНЛЕРИҢ НЕСИЛ ДАРАГТЫ

Ол бейик алла тагала шүкүр, онуң шан-шөхраты артсын! Онуң (ягны алланың — Г. Г., Т. Н.) башы хем ахыры ёк; юрды эбедилик, атасы-энеси ёк, аялы, оглы-гызы, геңешдары ёк. Онуң ялы ашы-сувы пайлайжы ёк. Ол гедайдан патыша ченли, гуш-гумурсгадан пиле ченли, чыбындан Сымруга[1]/ ченли әхлисиниң өз ягдайына лайык ырсгалыны берйәр, хич бириниң пайыны бир гүнем азалтмаяр.

Эгер ер йүзүнде гөгерен агачларың хеммеси дөвет галам болуп, деңизлер сыя болса, әхли адам перзентлери языжы болуп, йүз мүңлерче йыллап онуң васпыны язсалар-да, ол деңизден бир дамжа, дагдан бир дашжагаз аландан хем азрак болар. Мениң дийжәним нәме?! Әхли пыгамберлериң ягшысы, алланың досты, барча перзентлерине иберилен илчиси болан ол пыгамбере сансыз шөхрат хем салам болсун! Онуң ярандарына, огланларына көпден-көп таңры рехмети болсун!

Инди, шундан соң, Чингизиң неберелеринден үргенчли Арапмухаммет ханың оглы Абулгазы хан айдар:

Көп хорлук чекенимизден соң, яшымыз отуз докуза етенде, 1051-нжи йылда (1637 — 1638 йй. — Г. Г., Т. Н.), йылан йылында, Хорезм юрдунда атамызың тагтында отурып, юрдуң иши билен мешгулландык. Ол вагтлар түркменлер Маңгышлак, Абулхан ве Тежен дерясының якасында отурардылар. Хорезмде отуранлары хем бизиң гелйәнимизи эшидип, гачып, шу айдылан үч юрда бардылар. Шондан соң бирнәчеси гөч билен, бирнәчеси ёл билен Хорезме гелдилер хем-де ягшылары — нөкер, яманлары раят болдулар.

Шондан соң көп йыллар гечди. Түркмениң моллалары, шыхлары, беглери мениң тарыхы говы билйәними эшидипдир-де, бир гүн баржасы гелип, арз этдилер:

— Бизиң ичимизде «Огузнама» көп. Эмма арасында говусы ёк. Көпүси ялңыш, бир-бирине габат гелмейәр, херси бир дүрли. Бир догры, ынанаяр ялы тарых болса говы болжак — дийип, хайыш этдилер.

Менем оларың хайышларыны кабул этдим. Себәби бу китабы язмазымдан он еди йыл өң, барча түркменлер бизе ягы болдулар. Шоңа гөрә-де, биз олары көп чапдык. Бир гезегем олар Хорасанда Дуруна дегишли Бөрме диен сувуң якасында нызама гуруп, бизиң билен урушдылар.

Таңры бизе берди: башдан ахырына ченли биз габапли, ягшы-ямандан йигрими муң чемеси адамлары өлди. Оларың ичинде гүнәкәрлерем барды, бигүнәлерем. Пыгамбер айдыпдыр: «Кал ан-наби, алайхиссалам: «Элхал ус-сорур фи калб ил-моъмен хайрун мин ибадати-с-сакалейн». Манысы шейле: «Эгер бир адам бир мусулман кишиниң көңлүни шат этсе, онуң согабы хем адам перзентлериниң, жынларын худая бенделик эдени үчин берилжек согапдан көпдүр».

Гөр, нәче муң адамлар мениң бу айтжак сөзлерим аркалы, өң билмейән затларыны билип, көңүллери шат болар! Мунуң согабы эгер шол көпчүликлейин гырылмышыкда гүнә иш эдилен болса, шондан артык гелер дийип, онсоңам бир гүн бир адам бу китабы окап, өң билмейән задыны билсе, бизиң рухумыза фатыха[2]/ окар дийип, худай тагаладан[3]/ умыдым бар.

Шейдип, шу китабы язмага башладык хем-де китаба «Шежере-е теракеме» дийип ат гойдук. Хеммәңиз билиң: бизден өң түрки дилде тарых язанлар арап сөзлерини гошупдырлар, парсчаны хем гошупдырлар, түрки сөзлери-де капыя салыпдырлар. Олар шейле этмек билен, өзлериниң хүнәрлерини хем усталыкларыны халка гөркезмек исләпдирлер. Бу китабы окажагың хем диңлежегиң түрки ковумлардан болжакдыгы себәпли, биз буларың хич бирини-де этмедик.

Оларың хеммеси дүшүнер ялы, түрки дилде айтмак герек ахыры! Бизиң айдан сөзүмизе дүшүнселер, ондан не хасыл?! Эгер оларың ичинде бир я ики окувлы, акыллы адам болуп, дүшүнәсинде хем, ол дүшүнмейән көпчүлигиң хайсы бирине айдып берсин?! Шоңа гөрә-де, ягшы-яман, әхлиси дүшүнип, көңүллерине макул болар ялы айтмак герек.

Инди, Адамдан тә шу вагта — 1071-нжи йыла (1660 — 1661 йй. — Г. Г., Т. Н.) ченли түркменлер

хем соң түркмен адыны гөтерип, түркмене гошулан иллер хакда билйәнимизи бирин-бирин айдалың. Билмейәнимизе алач ёк.

Адам алайхыссаламың[4]/ беяны

Худай тагала: — Топракдан адам ясап, жан берип, оны ер йүзүнде өз орнума орунтутар гойжак — диййип, перишделере айтды.

Онда перишделер:

— Олар (ягны ынсанлар — Г. Г., Т. Н.) ёкардан берлен жаны саклап билмездилер. Шол себәпден саңа боюн эгмезлер, ярадының өлер дурар — дийдилер. Худай тагала:

— Мениң билйәними сиз билйән дәлсиңиз. Сиз гидиң-де, топракдан бир адамың суратыны ясаң! — дийди.

Эзрайыл, алайхыссалам, худайың буйругы билен бүтин ер йүзүндәки дүрли топракдан алып, Мекге-е мугаззыма[5]/ билен Тайыфың арасында шол топракдан палчык эдип, Адамың суратыны ясап ятырды. Бирнәче йыл гечен соң, худай тагала оңа жан берди. Ол мүң йыл бу дүнйәде яшады. «Адам» диймеклик арап сөзи болуп, араплар дерә «адам» диййәрлер. Хер бир задың дашына «дери» диййәрлер. Перишделер топрагы, ери газып ичинден алмадылар, дашындан алып, Адамың суратыны ясадылар. Шона гөрә-де оңа «Адам» дийдилер.

Адамың бехишде баршы, ондан чыкышы, ер йүзүнде яшайшы хакдакы гүррүң ил ичинде мешхур боланы үчин оны айтмаярыс.

Адамың өлер вагты гелди. Ол Шейс атлы оглуна: «Мундан соң сен мениң еримде отурып, огланларыма баш болгун» диййип, көп несихатлар этди. Ол бу дүнйәден о дүнйә гитди. Ондан соң Жебрайыл, алайхыссалам, худай тагаладан Шейсе бир китап алып гелди. Шейс хем пыгамбер, хем патыша болуп, иллүне адалатлы гарап, докуз йүз он ики йыл яшап, женнет көшгүне гитди. Шейсиң манысы «Худайың кайбаты» диймекдир.

Шейс өлер вагтында оглы Анушы еринде отурдып гитди. Ануш хем какасының ве атасының айданларына амал эдип, какасы ялы докуз йүз он ики йыл бу мензилде отурып, ол мензиле гитди. Анушың манысы «садык, догручыл, чынлакай» диймекдир.

Ануш хем өлери якын геленде оглы Кынаны еринде отурдып, көп несихат хем весъет этди. Ол хем докуз йүз кырк йыл атасының йөрән ёлундан йөрәп, соңра Мехлайылы өз еринде отурдып, таңрының янына гитди. Мехлайыл заманында адам перзенди көп болуп, отуран ерине сыгышмадылар. Шол себәпден Мехлайыл Бабыл[6]/ юрдуна барып, бир шәхер салды. Адына Сус гойды. Там, өй салды, обалар гурдурды. Ондан өң шәхер, оба, өй ёкды. Дагларың говагында ве жеңңелде отурар экенлер.

Мехлайыл: «Ер йүзүне пытраң!» диййип, хөкүм этди. Адамың әхли перзентлери Мехлайылың буйругы билен барып нирөде мынасып ер болса, обалар гурдулар. Мехлайыл докуз йүз йигрими йыл шол айдылан шәхерде яшап, оглы Береди еринде отурдып, соң алынмаян шәхере гитди. Беред хем докуз йүз алтмыш йыл юртда яшап, Ахнухы юрдунда гоюп, гөчме гопмаз юрдуна гитди.

Оглуның ады Ахнухды, лакамы — Идрис. Худай тагала оны пыгамбер этди. Сегсен ики йыл пыгамберлик этди, халкы догры ёла үндеди. Ондан соң таңрының буйругы билен, Эзрайыл гелип, Идрис алайхыссаламы ганатының үстүне мүндүрип, женнете алып барды. Ол өленинден тә шу вагта ченли женнетде.

Идрис женнете барандан соң, оглы Мүтевешлех (!) атасының орнунда отурды. Адалатлы хөкүм сүрди. Нәче яшаны белли дәл. Ол атасының баран ерине барды. Ондан соң Мүтевешлехиң оглы Леймек атасының еринде отурып, көп йыллар адыллык билен хөкүмлик этди хем-де атасының гиден ёлуна дүшүп гитди. Онуң хем нәче йыл өмүр сүрени белли дәл. Ондан соң оглы Нух йүз элли яша етенде худай тагала оңа пыгамберлик берди. Еди йүз йыллап халкы догры ёла үндеди. Эркек хем аял адамдан сегсен каны оңа ынандылар — иман гетирдилер. Еди йүз йылың ичинде сегсен адамдан башга кишиниң өзүниң пыгамберлигине ынанмандыгына гахарланып, халка ярамаз дога этди, гаргады. Жебрайыл гелип: «Худай тагала сениң догаңы кабул этди. Пылан вагтда хал-

кы сува гарк этмекчи. Сен гәми ясан» дийип, она гәминиң нәхили ясаляндыгыны гөркезди. Ерден сув чыкды, асмандан ягыш ягды. Ер йүзүндәки жанлы задың әхлиси гарк болды. Нух пыгамбер үч оглы хем өзүниң пыгамберлигине ынанан сегсен киши билен гәмә мүнди. Бирнәче айдан соң, ер худай тагаланың буйругы билен сувы өзүне чекди. Гәми Мосул шәхериниң янындакы Жуды[7]/ диен дагдан чыкды.

Гәмиден дүшен адамларың барысы кеселледи. Нух пыгамбер үч оглы хем үч гелни билен ягшы болды. Ондан башга кишилериң барысы өлди. Шондан соң Нух пыгамбер үч оглуның хер хайсыны бир ере иберди. Сам атлы оглуны Эйран ерине иберди. Яфес атлы оглуны демиргазык полюса тарап иберди. Үчүсине-де: «Адам перзентлеринден сизиң үчиңизден башга адам галмады. Инди үчиңиз үч юртда яшаң. Хер хачан оглан-ушагыңыз көп болса, ол ерлери юрт эдинип отурың» дийди. Яфеси кәбирлери пыгамбер хасап эдйәрлер, кәбирлери болса «ол пыгамбер дәл» диййәрлер.

Яфес атасының буйругы билен Жуды дагындан гидип, Итил хем Яйык[8]/ дерясының якасына барды. Ики йүз йыллап шол ерде яшады хем арадан чыкды. Секиз оглы барды. Чагалары өрән көпди. Огланларының атлары шулар: Түрк, Хазар, Саклап, Орус, Миң, Чин, Кемары, Тарых.

Яфес өлер вагты геленде, улы оглы Түрки еринде отурдып, бейлеки огланларына: «Түрки өзүңизе патыша хасаплап, онуң сөзүнден чыкмаң» дийди. Түрке «Яфес огланы» дийип лакам гойдулар. Өрән эдепли хем акыллы кишиди. Атасындан соң ерлерини айланып гөрди. Бир ери халап, шол ерде отурды. Бир гүн ол ере «Ыссык көл» диййәрлер. Чадыр — өйи шол ойлап тапды. Түрклериң арасындакы кәбир дүзгүнлерем шондан галды.

Түркүң дөрт оглы барды. Биринжиси — Түтек, икинжиси — Жекел, үчүнжиси — Берсежер, дөрдүнжиси — Эмлак. Түрк өлер вагты геленде, Түтеги өз ерине патыша белләп, узак сапара гитди.

Түтек акыллы хем дөвлетли, ягшы патышады. Түрклериң ичиндәки көп ресми-дүзгүнлери шол тапды. Эйран патышаларының илкинжиси Кеюмерс билен дөвүрдешди. Гүнлерде бир гүн ол ава чыкып

[illegible] өлдүрип, кебап ийип отырды. Элинден бир дог[illegible] эт ере гачды. Оны алып ийди. Гөрсе, агзына [illegible] тагамлы гелди. Себәби шол ер дузлук ерди. На[illegible] дуз атмагы шол чыкарды. Хәзирки дузламак [illegible] шондан галыпдыр. Ики йүз кырк йыл яшан[illegible] соң, оглы Эмелже ханы өз еринде отурдып, ол [illegible] гелмез» диен шәхере гитди.

[illegible] хан хем көп йыллар патышалык эдип, [illegible] ийип, яшларыны яшап, атасының ызындан [illegible]. Өлер вагты геленде, оглы Бакуй Дүйп ханы [illegible] еринде отуртды. «Дүйп» сөзүниң манысы «тагтың [illegible] диймекдир. «Бакуй» сөзүниң манысы болса «ил [illegible]» диймек боляр. Ол хем көп йыллар паты[illegible] эдип, достларының гүленини, душманларының [illegible] гөрүп, гуваныпп, ондан соң өлер вагты ге[illegible], оглы Гөк ханы тагтында отурдып өлди. Ол [illegible] көп йыллар патышалык этди. Атасының ёлундан [illegible]. Кеселледи. Оглы Алынжа ханы өз еринде [illegible], узак сапара гитди.

Ол (Алынжа — Г. Г., Т. Н.) хем көп йыллар па[illegible] этди. Велаятлары, ил-улуслары аталары[illegible] көп болды. Онуң экиз оглы болды. Бири[illegible] Татар, бейлекисиниң ады Могол. Атасы гар[illegible] соң, юрды ики бөлүп, огулларына берип, дүн[illegible] өтди. Алынжа хан өленден соң, Татар хем [illegible] хер хайсысы өз ерлеринде патышалык этдилер. [illegible] ханың дөрт оглы барды. Улусының ады Гара [illegible], икинжиси Көр хан, үчүнжиси Гыр хан, дөрдүн[illegible] Ур хан.

Могол хан улы оглы Гара хана юрдуны берип, [illegible] кишиниң барян юрдуна гитди. Гара хан яз пас[illegible] Ур даг хем Көр даг диен дагларда гечирерди. [illegible] оңа Улы даг ве Кичи даг диййәрлер. Гышыны [illegible] Сыр дерясының аякларында, Гарагумда хем [illegible] гечирерди.

Огуз ханың дүнйә инмегиниң беяны

Гара ханың улы аялындан бир оглы болды, гөрки [illegible] артык. Үч гиже-гүндиз энесини эммеди. Ол [illegible] хер гиже энесиниң дүйшүне гирип: «Эй, эже, [illegible] болгун, эгер болмасаң, өлсем өлерин, йөне [illegible] эммен» диер экен. Эжеси оглуна дөзмән, танры-

ның бирлигине иман гетирди. Шондан соң ол оглан эҗесини эмди. Эҗеси гөрен дүйшүни хем мусулман боланыны хич киме айтмады, гизледи. Чүнки түрк халкы Яфесден тә Алынҗа ханың заманына ченли мусулмандылар. Йөне Алынҗа хан патыша боландан соң, халкың башы хем малы көп болды. Девлете етип, мен-менлик этдилер хем-де таңрыны унутдылар. Барча ил капыр болды. Гара хан заманында капырлык шейле бир пугталанды велин, хатда эгер атасының мусулман боланыны эшитсе, оглы оны өлдүрерди, оглуның мусулман боланыны эшитсе, атасы оны өлдүрерди.

Шол вагтлар Моголың шейле бир дәп-дүзгүни барды: оглан тә бир яшаянча она ат дакмаздылар.

Оглан бир яшады. Гара хан иле җар чекдирди хем улы той этди. Гара хан той гүни огланы мәрекәниң ичине гетирип, беглерине йүзленди: «Бизиң бу оглумыз бир яшына етди. Инди муңа нәхили ат гоярсыңыз?» Беглер җогап бермезден оглан: «Мениң адым Огуз» дийди.

Бейт

Шол бир яшан оглан шол ерде рован,
Диле гелип дийди: «Билиңлер аян!

Мениң адым — Огуз — хысров-ы намвер[9]/,
Билиңлер анык барча әхл-е хүнәр».[10]/

Тоя гелен улы-кичиниң хеммеси бу сөзе гең галдылар хем-де «Бу огланың өзи өз адыны айдып дур, мундан ягшы ат болармы?!» дийип, адына Огуз гойдулар. «Бир яшан огланың бейдип гепләнини хич ким гөренем дәлдир, эшиденем дәлдир — дийип, оны ырым этдилер. — Бу оглан узак яшар, улы девлетиң, учгырыксыз юрдуң эеси болар».

Огуза дил битенде: «Алла! Алла!» диер йөрерди. Оны ким эшитсе-де: «Чагадыр-да, дил битмәнсоң нәме диййәнини билйән дәлдир» диерди. Чүнки «алла» сөзи арапча. Моголларың аталарының хич бири арап дилини эшитмәнди. Худай тагала Огузы энеден дог-

[illegible] ярадыпды. Шона гөрә-де, онуң калбына хем [illegible] өз адыны саларды.

Огуз йигит чыкды. Гара хан оңа иниси Көр ха- [illegible] гызыны алып берди. Огуз хич ким ёк вагты гыза [illegible]: «Әлеми, сени, бизи ярадан бар, онуң ады «Алла». Оны бар хасапла, өзүнем бир хасапла, онуң [illegible] башга иши этме». Эмма гыз оны кабул [illegible]. Шол вагт ериңден туруп, гыздан башга ерде [illegible]. Гижелер айра ятып, гүндиз геплешмеди. Бир- [illegible] вагтдан соң Гара хана: «Оглуңыз гелнини ха- [illegible], халамаяндыгы себәпли-де, алан гүнүнден [illegible] бир ерде ятмаяр» дийдилер.

Гара хан бу сөзи эшидип, бейлеки иниси Гыр ха- [illegible] гызыны алып берди. Огуз оңа хем: «Худая иман [illegible]» дийди. Ол гыз кабул этмеди. Онуң билен хем бир ерде ятмады.

Бу вакадан бирнәче йыл гечениден соң, Огуз хан [illegible] чыкып, гайдып гелйәрди. Гөрсе, сувуң якасында бирнәче гелин-гыз кир ювуп дур. Қакасының иниси [illegible] ханың гызы хем оларың арасындады. Гүрлешмек [illegible] гызың янына адам иберди. Сырының әшгәр бо- [illegible] горкуп, гызы бир чете чагырды. Ант ичип [illegible] дийди: «Атам маңа ики гыз алып берди. Ола- [illegible] сөймедигимиң себәби, мен — мусулман, олар — ка- [illegible]. Хер нәче: «Мусулман болуң» дийсем, кабул эт- [illegible]. Эгер сен мусулман болсадың, сени алар- [illegible]» дийди. Онда гыз: «Сен хайсы ёлда болсаң, ме- [illegible] шол ёлда болайын» дийди.

Шондан соң Огуз хан атасына айтды. Атасы Ур [illegible] гызыны улы той эдип, Огуза алып берди. Ол [illegible] мусулман болды. Огуз оны өрән сөйди.

Бу вакадан көп йыллар гечди. Бир гүн Огуз узак [illegible] ава гитди. Гара хан әхли аялларыны хем гелин- [illegible] чагырып, нахар берди. Гүррүңлешип отуран [illegible] аялындан: «Нәме себәпден Огуз соңкы алан [illegible] сөйәр, өңки алан ики аялының болса яны- [illegible] баранок?» дийип сорады. Аялы: «Мен билме- [illegible]. Гелинлер говы билйәндирлер» дийди.

Гара хан гелинлериңден сорады. Онда улы гелин: «Оглуңыз мусулман болупдыр. Биз икимизе «мусул- [illegible] бол» дийди, кабул этмедик. Кичи гелниңиз му- [illegible] болупдыр. Шонуң үчинем оглуңыз оны өрән [illegible] гөрйәр» дийди. Гара хан бу сөзи эшиденден

БИБЛИОТЕКА
ПВ 4312

соң, беглери чагырып геңешди. «Огузы авда йөркә тутуп өлдүрелиң» диен карара гелдилер.

Гара хан: «Тиз гелиң, мен ава чыкян» дийип, ил-гүне адам иберди. Бу сөзи Огуз ханың кичи аялы эшидип, Гара ханың эден геңешлериниң барыны айдып, Огуз хана адам иберди. Огуз хан хем бу хабары эшиденден соң: «Атам гошун чекип, мени өлдүрмәге гелйәр. Мени диениң янына гелиң, атамы диениңиз атамың янына барың» дийип, ил-гүне адам иберди. Халкың көпүси Гара ханың янына барды, биразы болса Огуз ханың янына гелди.

Гара ханың инилериниң көп огланлары барды. Олар Гара хандан айрылар дийип, хич кимиң гөвнүне гелмейәрди. Оларың хеммеси Огуз ханың янына гелдилер. Огуз хем олара «уйгур» дийип ат гойды. «Уйгур» түрк сөзи болуп, манысы хемме кишә беллидир: «япышак» диймекдир. «Сүйт уяды» диййәрлер. Сүйт сувукка, бир-биринден айрыляр. Гатык боландан соң болса бир-бирине япышяр. Шейле хем: «Ымама уйдум» диййәрлер. Ымам отурса отурар, дурса-дурар. Эйсем шу япышак болдугы дәлми? Олар гелип, Огуз ханың этегине ики эли билен пугта япышдылар. Онда хан олара «Уйгур» дийди. Бу «япышак» диймекдир. Гара хан билен Огуз хан икиси нызама дуруп урушдылар. Худай тагала Огуз ханы еңиҗи этди. Гара хан гачды. Урушда Гара ханың келлесине ок дегди, кимиң атаныны билмедилер. Гара хан шол ярадан өлди. Огуз хан атасының тагтында отурды.

Огуз ханың хан боланының беяны

Огуз хан ил-гүнүң барҗасыны мусулманчылыга чагырды. Мусулман боланларыны сылады, болмадыкларыны чапды, өзлерини өлдүрди, огланларыны есир этди. Ол вагтлар Гара хана дегишли илден башга иллерем көпди. Хер улы илиң бир патышасы барды. Кичи иллер болса олара гошуларды. Гара ханың мусулман болан иллери Огуз хана гошулды. Огуз хан хер йыл Могол юрдунда отуран иллер билен уршарды-да еңерди. Нетиҗеде, барҗасыны алды, гачып гутуланлары Татар ханына барып гошулдылар.

Татар халкы ол вагтда Җүрҗүте якын отурарды. Җүрҗүт дийилйән бир юрт, шәхерлери хем обалары көп. Хытайың демиргазык тарапындадыр. Хиндилер ве тәҗиклер оңа «Чынмачын» диййәрлер. Огуз хан барып татар илини чапды. Татар ханы улы гошун билен гелип урушды. Огуз хан үстүн гелди, онуң лешгерини гырды. Огуз ханың лешгериниң голуна өрән көп зат олҗа дүшди. Хатда йүклемәге мал азлык этди. Бир ягшы, пайхаслы адам барды. Ол пикирленип, араба ясады. Ондан гөрүп, бар киши олҗаларыны араба йүкләп гайтдылар. Араба «канык» дийип ат гойдулар. Шоңа ченли ады-да ёкды, өзи-де. Йөрәнде «канык» эдип, сес чыкаряндыгы үчин, оңа «канык» дийдилер. Оны ясан адама «каныклы» дийдилер. Әхли каныклы или шол адамың огланларыдыр.

Огуз хан могол хем татар билен сүңк гарындаш болса-да, етмиш ики йыллап, олар билен урушды. Етмиш үч йыл боланда оларың барысыны агзына бакдырып, мусулман этди. Ондан соң йөриш эдип, Хытайы алды, Җүрҗүти эеледи хем-де Тангуты алды. Тангута тәҗиклер «Тибет» диййәрлер. Ондан соң барып, Гара хытайы алды. Ол хем улы юрт. Адамларының сыпаты хинди ялы гара. Хиндистан билен Хытайың арасында, океаның якасында ерлешйәр. Ол гыш боланда Тангутдан гүндогарда, яз боланда — гүшлукда боляр.

Хытайың аңры йүзүнде, деңзиң якасында берк дагларың ичинде көп ил барды. Онуң патышасының адына Итбарак хан диййәрдилер. Онуң үстүне атланып барды, урушдылар. Итбарак хан үстүн чыкды. Огуз хан гачды. Уршан ериниң бәри йүзүнде акып дуран ики саны улы деря барды. Шол ики деряның арасында бирнәче гүн сакланып, гачан лешгериниң өңүни-ызыны йыгнады.

Улы патышаларың шейле бир адаты бар: узак сапара гиденлеринде аялларыны яны билен әкидйәрлер. Нөкер халкының хем кәбири яны билен әкидйәр. Огуз ханың бир беги хем өз аялыны яны билен алып барыпды. Өзи урушда өлди. Аялы гачып гутулып, ики сувуң арасында ханың ызындан етди. Аягы агырды, бургусы тутды. Хова совукды. Гирмәге өй ёкды. Бир чүйрүк агаҗың көвегинде оглан догурды. Муны хана мәлим этдилер. Онда хан: «Мунуң

атасы бизиң гөзүмизиң өңүнде өлди, хоссары ёк» дийип, огуллык алды. Адына «Гыпжак» гойды. Гадымы түрк дилинде ичи бош агажа «гыпжак» диер экенлер. Ол огланың агажың ичинде доганы себәпли, адына Гыпжак гойдулар. Хәзирем ичи бош агажа «жыпжак» диййәрлер. Гара хана дегишли халкың дили өврүлмәнсоң, «к» сесини «ж» дийип айдяр. Шоңа гөрә-де «гыпжага» «жыпжак» диййәрлер.

Ол огланы хан өз голунда саклады. Йигит чыкандан соң, Орус, Улак, Мажар ве Башгырт иллери Огуз хана ягы болды. Гыпжага көп ил хем нөкер берип, ол тарапа — Тин[11]/ ве Итил дерясының якасына иберди. Гыпжак ол ерлерде үч йүз йыл патышалык этди. Әхли гыпжак или онуң неслиндендир. Огуз ханың заманындан Чингиз ханың заманына ченли Тин, Итил ве Яйык — бу үч деряның якасында гыпжакдан башга ил ёкды. Дөрт муң йыллап ол ерлерде отурдылар. Шонуң үчин ол ерлере «Дешт-и Гыпжак» — «Гыпжак сәхрасы» диерлер.

Чингиз хан Эйраның хем Тураның үстүне геленде бу юртларың патышасы Солтан Мухаммет Хорезмшады. Онуң пайтагты Үргенчди[12]/. Ол Чингиз хан билен уршуп билмән, гачып Мазендарана гитди. Чингиз хан Бухараны, Самарканды, Дашкенди алып, Жебе нойон, Субудай батыр диен ики бегини баш эдип, отуз муң адам билен Ырага, Гилана, Мазендарана, Азербайжана ве Грузия иберди. Кичи оглы Тулы ханы элли муң адам билен Хорасана иберди. Солтан Мухаммет Хорезмшаның пайтагты, нөкериниң хем хазынасының дуран ери дийип, улы оглы Жүчи ханы, икинжи оглы Жагатай ханы, үчүнжи оглы Угедей ханы — бу үчүсини сегсен муң адам билен Үргенже иберди. Үргенчде патыша ёкды. Солтанлар дүнйә малы хем дин үчин секиз ай шәхери бермән урушдылар. Докузынжы айда Чингиз ханың огуллары шәхери алдылар хем халкыны гырдылар. Жагатай билен Угедей гайдып Термезе, атасының янына бардылар.

Жүчи өзүниң нөкери билен Үргенчден Дешт-и Гыпжага барды. Гыпжак халкы йыгнанып урушдылар. Жүчи хан үстүн чыкды. Гыпжак илиниң гола дүшенини өлдүрдилер, гачып гутуланы иштяга[13]/ барды. Хәзирки вагтда иштягың көпүси шол гыпжагың неслиндендир. Итил билен Тин сувуның арасында отуран гыпжаклар дөрт тарапа гачып гитдилер. Көпүси Черкес ве Туман юрдуна бардылар. Жүчи хан гыпжакларың оглан-ушагыны олжа эдип, Гыпжак юрдунда отурды. Өз өйүни ве атасының берен иллериниң барыны Моголдан гетирди. Өзбегиң хер уругындан Гыпжак юрдуна гөчүп гелдилер. Ондан соң Жүчи хан өлди ве юрт оглы Сөйүн хана галды. Жүчи ханың огланларындан йигрими дөрт киши ол юртда патышалык этдилер. Онуң заманында ол юрда «Сөйүн хан юрды» диердилер.

Ондан соң ол юрт мангытларың элине гечди. Оларың биринжиси ак мангытлы Гутлы Гыялының оглы Эдиги бегди. Шондан соң ол Мангыт юрды дийдилер. 1040-нжы (1660 — 1661 йй. — Г. Г., Т. Н.) йылда, сычан йылында, инди ол юрда Галмык юрды диййәрлер.

Хава, бу дүнйә бир гала мензәр, адам несиллери кервене меңзәр, бири гөчер, бири гонар.

Огуз хан Итбарак хандан енленден он еди йыл соң, ене атланып барып, Итбарак хан билен урушды, басды, Итбарак ханы өлдүрип, юрдуны алып, мусулман боланларына дегмән, таңра иман гетирмедиклерини өлдүрип, огланларыны есир эдип, өйүне гелди.

Огуз ханың Туран ве Хиндистана йөришиниң беяны

Огуз хан бүтин могол хем татар илиниң гошунларыны жемләп, Талаш ве Сайрама гелди. Дашкент, Самаркант, Бухара патышалары сап тартып уршуп билмедилер, улы галалара хем шәхерлере гелип, олерини беркитдилер. Огуз хан Сайрам ве Дашкенди өзи габады, Түркүстан билен Андижаны алып, атасының янына гелдилер. Огуз хан бу айдылан велаятларың хеммесине хәкимлер белләп, Самарканда тарап уграды, онсоң Самарканды алып, оңа хәким белледи. Бухара уграды. Бухараны хем алып, оңа хәким белледи. Балха уграды, Балхы хем алып, хәким гоюп, Гур велаятының[14]/ үстүне йөреди.

Гышды, гүнлер өрән совукды. Гуруң дагларына гар өрән көп дүшүпди. Гошунларың йөремеги кынлашыпды. Хан шейле хөкүм берди: «Хич ким менден

галмасын». Барып Гуры алдылар. Соң йыл чалшып, яз чыкды. Гошундакыларың саныны алды, бирнәче адам кем гелди. Олар барада соранда, хич кимсе билмеди.

Бирнәче гүнден соң, олар ханың хызматына гелдилер. Хан олардан ахвалыны сорады. Шонда олар айтды: «Бирнәче адам болуп гошунын ызы билен гелйәрдик, даг ичинде бир агшам галың гар ягды, ондан соң йөрәп билмән, шол ерде ятдык. Атларымызың ве дүелеримизиң әхлижеси өлди. Яз чыкандан соң пыядалап гайтдык» дийдилер. Хан шонда: «Ол җемагата «гарлык» дийсинлер» дийип, хөкүм этди. Баржа гарлык или шоларың неслинден болар.

Ондан өтүп, Қабул хем Газнайыны алды. Ондан соң Кашмириң үстүне уграды. Шол вагтлар Кашмириң патышасының адына Ягма диердилер. Кашмириң мәкәм даглары, улы дерялары көп. Ягма оңа арка берип, Огуз хана боюн эгмеди. Бир йыл урушдылар, ики тарапдан көп адам өлди. Ахырда Огуз хан Кашмири алды, Ягманы өлдүрди, гошуныны болса көпчүликлейин гырды. Бирнәче вагтлап шол ерде галды, соң гайдып Бадахшаның үсти билен Самарканда гелди. Ондан Моголыстана барып, өйүне дүшди.

Огуз ханың Эйран, Шам[15]/ ве Мүсүре йөришиниң беяны

Бир йыл юрдунда дуруп, икинжи йылы иле җар чекдирди: «Эйран тарапа йөрише гитжек, көп йылың упжүнлигини гөрсүнлер». Икинжи йылы атланды ве Талаш шәхерине етди. Хан гошуның ызында адамлары гоярды ве олар ядан хем ажыган, азашан хем йитен адамлары алып гелйәрди. Ол адамлар гошун ызында галан бир машгалалы адамыны ханың янына алып гелдилер. Хан ол кишиден сорады: «Нәме ниет билен ыза галыпдың?». Ол айтды: «Иер-ичер ялы задымың азлыгы үчин гошуның ызы билен гелйәрдим. Аялым гөврелиди, догурды. Ачлык себәбинден энесиниң сүйди оглана етмейәрди. Гелйән махалым сувуң якасында бир шагалың бир сүлгүни аланыны гөрдүм. Агач билен шагалы уруп гойбердим. Шагал сүлгүни ташлап гачды. Оны алып, кебап эдип,

аялыма ийдирип отырдым. Соңра сизиң гоян адамларыңыз ёлугып, мени алып гелдилер».

Хан ол пакыра ат, азык хем мал беренден соң: «Бу гошуна барма!» дийип, оңа «Гал ач» дийди. Баржа «Қалач» или шу адамың неслиндендир. Бу вагтда «Халач» диййәндирлер, Мавереннахрда[16]/ яшаяндырлар, аймак илине гатышандырлар.

Балха дегишли Гур диен шәхерде отурян халачларда ады Мухаммет, лакамы Багтыяр диен бир пәлван йигит барды. Хиндистаның Дели диен шәхеринде Кутбеддин диен бир мусулман патыша барды. Мухаммет барып оңа нөкер болды. Бирнәче йылдан соң улы бег болды. Хиндистан диенлери бөлек-бөлек көп юртлардан ыбарат болуп, онуң Бахар атлы бир юрды барды. Ол Қашмириң янындады. Кутбеддин Мухаммет Багтыяры гошунбашы эдип оңа иберди. Мухаммет Багтыяр барып Бахар юрдуны алды. Бахарың гүндогарында ене-де бир юрт барды, онуң улы шәхерлериниң бириниң ады Лекмирди. Онуң тогсан яшлы бир патышасы барды, ата-бабадан ол юрдуң патышасыды. Барып ол юрды алды, нәче йыллардан бәри топлан хазынасыны-да эле дүшүрди.

Лекмириң демиргазык тарапында ене бир улы шәхер барды, ады Лектуныды. Барып оны-да алды ве хутбаны өз адына окадып, зикге пула хем өз адыны урдурды[17]/, Лектуны шәхерини пайтагт эдинип отурды. Қалач илинден он мүң адам онуң янына йыгнанды. Көп йыллар шонда болды.

Лектуны билен Тибетиң арасы атлы киши бир итсе барян ерди. Эмма бир белент даг болуп, онда бир ёлы барды, бир атлы йөрәп билйәр, ики атлы яналшып йөрәп билмейәр. Мухаммет Багтыяр он мүң атлы ве отуз мүң пыяда гошун билен шол ёлдан барып Тибети чапып гелди, бирнәче гүнден соң вепат болды.

Баржа калач халкы үйшүп, Ширан диен адамы патыша гөтердилер. Ол өленден соң Мердан диен кишини патыша гөтердилер. Мердан йындам хем мерген йигитди. Эмма акылы вели ёкды. Шейле ягдайда, бир гүн кабул эдишликде отуран махалы өз беглерине бакып: «Ыспыханы, пыланы, саңа бердим. Казмини[18]/ саңа бердим...» дийди. Шу хили геплэп, Хорасан, Ырак, Румуң, адыны билйән энчеме шәхер-

лериниң бир-бир атларыны тутуп нөкерлерине пайлады, «Таңрым берсе, сизлере берейин» диймеди. Шейле диен болса айып болҗак дәлди. «Мениң велаятларымдыр, сизлере берйәрин» дийип, тагзым этдирди.

Бир гүн бир адам харай исләп, зейренип: «Мен бир сөвдагәр, гиже пыланча мүң теңңәми огры алыпдыр» дийди. Ондан: «Сен өзүң нирәниң адамы боларсың?» дийип сорады. Сөвдагәр: «Ыспыханлы боларын» дийди. Оңа: «Теңңәң үчин саңа Ыспыханың хәкимлигини бердим!» дийди-де, диван мүрзесине: «Хөкүми яз» дийди. Ол Ыспыханың хәкимлигини сөвдагәриң адына язып, мөхүр уруп, голуна берди. Сөвдагәр горкусындан бир сөз айдып билмән, хөкүми алып башына санчды. Кабул эдишликде отуран җемагат хем горкуларындан хич зат эдип билмедилер. Бир акыллы беги барды, ол айтды: «Патышахым, муңа Ыспыханың хәкимлигини бердиңиз. Бу адам эгер мундан Ыспыхана еке барса, сизиң абрайыңыза яман болар. Бу адама етерлик затлар берсеңиз, ол гошлы ве нөкерли болуп барсын» дийди. Ол бетбагтың шол сөзи көплүге макул гелип, оңа йүз теңңе сылаг берди. Эмма бу ваканың бир яман ери болды: ол шондан соң калач халкының ягшы адамларыны бигүнә ерден өлдүрип, Өвез диен адамыны Лектуны тагтына отуртдылар.

Ол хем он ики йылдан соң өлди.

Ондан соң ол юрт калачларың голундан чыкды, өзге кишиниң элине дүшди. Ондан соң калачлар нөкер болдулар. Калачларың патышалыгы башдан ахыра элли дөрт йыл довам этди. Инди калачлар барадакы сөзүмизи гоялың, мунча айтдык, бесдир.

Огуз хан Талашдан өтүп, Самаркант ве Бухара гелип, Амы сувундан гечип, Хорасана етди. Шол чакларда Эйран юрдунда говы патышалар ёкды. Каюмерс өлүпди. Хушеңни хениз патыша гөтермәндилер. Шол хили вагтлара араплар «мулук ут-тавайыф» диййәрлер. Онуң манысы «хер бир бөлек илде бир хәким» диймек болар.

Түрки ковумлар ол хили вагта: «өй башына гара хан» диерлер. Манысы: «Хер өйде гара киши бир хан болуп отуряр, хер ее бир хаң» диймек болар. Шол вагтлар Эйран юрды шунуң ялыды. Огуз Хорасаны алды, ондан өтүп, Ырак-е аҗамы, Ырак-е арабы,

Азербайҗан, Эрмени, Шам ве Мүсүре ченли алды. Бу айдылян үлкелериң бирнәчесини уршуп ве барҗасыны боюн эгдирип, өзүне дегишли этди. Огуз хан Шам велаятында дуран махалы, яшырынлык билен бир нөкериниң голуна бир алтын яй хем үч окы берди-де: «Яйы гүндогарда бир чөлде киши аягы етмеҗек бир ерде топрага гөмүп, бир ужуны чыкарып гойгул. Оклары гүнбатар тарапа элтип, яйы нәхили гоян болсаң, оны хем шол хили гойгун» дийди.

Ол киши буйруга амал эдип, доланып гелди.

Бу вакадан бир йыл өтенден соң, үч улы оглы Гүн, Ай ве Йылдыз ханы чагырып айтды: «Ят юрда гелип, ишимиң көплүгинден мениң ав авламага элим дегмейәр. Гүндогар тарапда пылан чөлүң авы көпмүшин дийип эшитдим. Өз нөкерлериңиз билен ол ере гидип, ав тутуп гелиң!» дийди. Ондан соң үч кичи оглы Гөк, Даг ве Деңиз үчүсини чагырып, оларың агаларына айдан сөзлерини айдып, гүнбатар тарапа иберди. Бирнәче гүнден соң үч улы оглы бир алтын яй билен көп авы Огуз ханың өңүне гетирдилер. Ол авларың этлерине ене көп этлери ве дүрли нахарлары гошуп, халкы чагырып, яйың ве окуң тапыланыны ырым эдип, өзлерине гайтарып берди. Үч улы оглы яйы дөвүп, пайлашдылар, үч кичи оглы хер хайсы бир окы алды.

Алан үлкелеринде көп йыллар яшап, душманлары ёк эдип, достларыны сайлап, башы Сайрам, аягы Мүсүре ченли алан велаятларының барҗасына хәкимлер гоюп, гайдып гелип, өз юртларына дүшдүлер.

Огуз ханың өз юрдуна гелип, той тутушының беяны

«Огланларым, халкым билен эсен-аман барып гелдим» дийип, улы той ярагыны тутуп, бир чадыр гурдурды. Барҗа агачларың дашына алтын гаплатды, лагл ве якут, зүмеррет ве фируза, дүр билен безетдирди. Бу бейди шол өйүң тарыпы үчин айдыпдырлар:

Бейт:

Бир өй дикди алтындан ол шәхрияр,[19]/
Ким ол өйден пелек өй(и) кылды аар.[20]/

Докуз мүң гоюн ве докуз йүз йылкы өлдүртди. Гөнден тогсан докуз ховуз этдирди, докузысына арак, тогсанысына гымыз долдуртды. Барча нөкерлерини чагырып гетиртди. Ол өз алты оглуна көп несихатлар берип ве беглере өвредип, юртлар, шәхерлер хем сылаглар берди. Бу бейтлери онуң тарыпы үчин айдыпдырлар:

Шыгыр:

Огуз кылды ол тойда чыргамыш[21]/
Бу алты оглуны сөйүргемиш,[22]/

Булар гөркезип эрди мерданалык,
Ата бирле көп дүрли ферзаналык.[23]/
Атага (анлар), бес, кылдылар ярлык,[24]/
Уруш гүн(лер)инде барҗасы барлык.[25]/

Ондан соң барҗа нөкерлериниң атан, чапан, эден хызматларына лайык шәхерлер, серхетлер, обалар ве сылаглар берди. Ене огланларына айтды: «Сизиң үч улыңыз алтын яйы тапып гетирдиңиз, ене оны бозуп пайлашдыңыз. Сизин адыңыз «Бозук» болсун. Сизден өнен огланлара хем тә кыямата ченли «бозук» дийсинлер. Үч окы гетирен үч кичи оглуны ве ондан боланлары бу гүнден тә дүнйә ахыр болянча «Үч ок» дийсинлер. Тапып гетирен ок ве яйыңыз — ол кишиден болмады, таңрылан болды. Бизден өң өтен халклар яйы патыша орнунда билип, окы илчи хасап эдипдирлер. Себәби яй окы хайсы тарапа атса, ок шол тарапа-да гидер. Инди, мен өленимден соң, Гүн хан мениң тагтыма чыкып отурсын. Ондан соң «бозук» неслинден хер ким укыплы болса, халк оны патыша гөтерсин. Дүнйә ахыр болынча «бозугын» бир ягшы кишиси патыша болсун, өзгелери өңде отурсынлар. «Үч оклар» чепде болсунлар, өйүң чеп тарапында отурсынлар хем-де дүнйә ахыр болынча нөкерлигине разы болсунлар» дийип айтды ве йүз ене он алты йыл патышалык эдип, хакың рехметине гитди.

Огуз ханың оглы Гүн ханың патышалыгының беяны

Огуз ханың «Уйгур» дийип ат гоян җемагатының яшулысының хем аксакалының бир голы барды, ады Аркыл (!) хоҗады. Огуз хан атасының таггтында отурандан тә өлинчә везири, векили шолды. Акыллы хем билимли, өрән ылымлы кишиди. Гүн хан ене оны везир эдип, тә өзи өлинчә онун сөзүне амал этди. Аркыл хоҗа узак яшады.

Гүнлерде бир гүн хан еке отуран махалында Аркыл хоҗа айтды: «Атаң йүз он алты йыллап, томсуң ыссысында саяда отурман, гышың совугында өйде болман, гылыч уруп, көп юртлары алып, сизиң алтыңыза гоюп гитди. Эгер сиз алтыңызың, сизден болан барчаларыңызың агзыңыз бир болса, узак йыллар ве көп гүнлер бу юртлар сизиң голуңыздан чыкмаз. Эгер агзыңыз бир болмаса, олҗа алан юрдуңыз-да гидер ве байры юрдуңыз-да гидер, малыңыз, җаныңыз-да гидер». Онда Гүн хан: «Атама сиз генеш берйәдиңиз, атамың орнуна, инди, мениң атам — сиз. Сиз нәхили иши макул гөрсеңиз, мен шоны эдейин» дийди. Онсон Аркыл хоҗа айтды: «Огуз хандан көп юртлар, шәхерлер, иллер, өли маллар ве дири маллар галыпдыр. Сиз алты оглуң хер бириңизде дөрт огул бар. Сиз алтыңыздан башга ене йигрими дөрт патышазада боляр, ине, мен шундан горкуп йөрйәрин, дүнйәлик үчин агызларыңыз ала болар дийип ховатырланярын». Гүн хан Аркыл хоҗаның сөзүни кабул этди хем улы гурултай чагырды.

Ягшы, яман — халкын хеммеси геленден соң, ол Огуз хандан галан велаятлар хем иллер, өли малларың ве дири малларың әхлисини шу айдылан огуз патышазадаларының улусына улы, кичисине кичи эдип бөлүп берди. Бу йигрими дөрт огул өз аялларындан догупды. Мундан башга гырнаклардан болан огланлар хем көплүкди. Оларың хем ягдайларына лайык затлар бердилер.

Ондан соң Огуз ханың ясадан алтын өйүни дикдирди. Саг янда алты ак чадыр ве чеп янда алты ак дикдирди. Саг янда болса башына алтын чадыр дикдирди. Ене саг янда болса башына алтын хораз беркидилен кырк гулач агажы дикдирди. Соңра хан буйругы боюнча «бозугың» огланлары нөкерлери билен алтын хоразы, «үч окуң» огланлары нөкерлери билен күмүш хоразы атлы чапып атдылар. Ол хоразлары уран кишилере совгатлар берди. Гүн хан атасының эденлерине амал эдип, докуз йүз йылкы ве докуз мүң гоюн өлдүртди, гөнден докуз ховза арак долдуртды ве тогсан гөнден ховза гымыз гуйдуртды. Кырк гиже-гүндиз айш-у-эшретде болдулар.

Огуз ханың огланларының хем неберелериниң атларының беяны

Инди, олар ийип-ичип отурсынлар.

Биз Огуз ханың этегинден яйран огланларының атларыны айдалың. Озал хем айдыпдык, шейле-де болса огланларыны хем неберелерини — барысыны бир ерде айтмагы мынасып гөрдүк.

Огуз ханың улы оглуның ады Гүн хан ве ондан кичисиниң ады Ай хан, ондан кичисиниң ады Йылдыз хан, ондан кичисиниң ады Гөк хан, ондан кичисиниң ады Даг хан, ондан кичисиниң ады Деңиз хан. Бу алтысының хер хайсының аялларындан болан дөрт саны оглы барды.

Гүн ханың улы оглуның ады Кайы, икинжиси — Баят, үчүнжиси — Алка өйли, дөрдүнжиси — Гара өйли.

Ай ханың улы оглуның ады Языр, икинжиси — Ясыр, үчүнжиси — Додурга, дөрдүнжиси — Дүкер.

Йылдыз ханың улы оглуның ады Авшар, икинжиси — Кызык (?), үчүнжиси — Бегдили ве дөрдүнжиси — Гаркын.

Гөк ханың улы оглуның ады Байындыр, икинжиси — Бежене, үчүнжиси — Жавулдыр ве дөрдүнжиси — Жебни.

Даг ханың улы оглуның ады Салыр, икинжиси — Эймир, үчүнжиси — Ала юнтлы ве дөрдүнжиси — Үрегир.

Деңиз ханың улы оглуның ады Игдир, икинжиси — Бүкдүз, үчүнжиси — Ува ве дөрдүнжиси — Кынык.

Огуз ханың улы алты оглуның гырнакдан болан

чагаларының атларыны айдалың. Эмма хайсының хайсы оглундан боланы белли дәл: Көне, Күне, Турбатлы, Гирейли, Солтанлы, Оклы, Гөкли, Сучлы, Хорасанлы, Юртчы, Жамчы, Турумчы, Гумы, Сурки. Хәзирки вагтда она Сурхы диййәрлер. Гуржык, Соражык, Гаражык, Казыгурт, Гыргыз, Тикен, Лала, Мурдашуй, Сайыр.

Хәзир бирнәче иллер, ягны Огуз хан олара ат гойды дийип айданларымыз, Огуз ханың неслинден дәлдир. Шейле-де болса олар шол тойда бар экенлер. Шол себәпли оларың атларыны-да китапда язмак зерур. Оларың атлары шулар: Каныклы, Гыпжак, Гарлык, Калач.

Гүн ханың өз инилерине хем огланларына орун беришиниң беяны

Инди, он ики чадырда отурып, үлүш, ягны пай аланлар кимлер ве ол үлүшлери дограналар кимлер, дашарда атларыны тутуп отуранлар кимлер, шолары беян эделиң. Алтын чадырың төрүнде Гүн хан отурды. Илиң барча ягшылары агзыбирлик эдип, гойнуң келлесини ве аркасыны, гуйруклы ужасыны хем багрыны ужаның үстүнде гоюп, Гүн ханың өңүнде гойдулар хем-де: «Ким хан болса, пайлары шу хили болсун» дийдилер. Чадырың ички ишигинде Аркыл хожа отырды. Гойнуң дөшүни онуң өңүнде гойдулар, ене-де «Ким везир болса, онун пайы шу хили болсун» дийдилер. Саг гол тарапда биринжи чадырда Гүн ханың улы оглы Кайыны отуртдылар. Саг ашыклының илки үлүш бердилер. Баят оны доградьг, Сурки атларыны тутды, хәзирки вагтда оны Сурхы дийип айдярлар.

Икинжи чадырда Алка өйлини отуртдылар. Саг гыра йилиги үлүш бердилер. Гара өйли оны доградьг, Лала атларыны тутды. Үчүнжи чадырда Ай ханың улы оглы Языры отуртдылар, саг янбашы үлүш бердилер. Ясар оны доградьг, Гумы болса атларыны тутды. Дөрдүнжи чадырда Додурганы отуртдылар, саг омачаны үлүш бердилер. Дүкер оны доградьг, Мурдашуй атларыны тутды. Бәшинжи чадырда Йылдыз ханың улы оглы Авшары отуртдылар, саг уйлугы үлүш бердилер. Казык оны доградьг, Турумчы ат-

ларыны тутды. Алтынжы чадырда Бегдилини отуртдылар, саг ягырныны үлүш бердилер. Гаркын оны деграды, Гаражык атларыны тутды.

Чеп тарапдакы биринжи чадырда Гөк ханың улы оглы Байындырны отуртдылар, чеп уйлугы үлүш бердилер. Бежене оны дограды, Казыгурт атларыны тутды. Икинжи чадырда Жавулдурны отуртдылар, чеп янбашыны үлүш бердилер, Жебни оны дограды, Каныклы атларыны тутды. Үчүнжи чадырда Даг ханың улы оглы Салыры отуртдылар, чеп ашыклы йилиги үлүш бердилер. Эймир оны дограды, Калач атларыны тутды. Дөрдүнжи чадырда Ала юнтлыны отуртдылар, чеп омачаны үлүш бердилер. Үрегир оны дограды, Тикен атларыны тутды. Бәшинжи чадырда Дениз ханың улы оглы Игдири отуртдылар, чеп гыра йилиги үлүш бердилер. Бүкдүз оны дограды, Гарлык атларыны тутды. Алтынжы чадырда Уваны отуртдылар, чеп ягырныны үлүш бердилер. Кынык оны дограды, Гыпжак атларыны тутды.

Он ики «йүзлүк» хем йигрими дөрт аймагын манысының беяны

Эй, динлейжи гаррылар хем аңлайжы йигитлер! Бу сөзлериң манысына дүшүнмек үчин көңуллериңизи саплап, гулакларыңызы бәри тутуң! Түркменлериң өтүп гечен багшылары хем өмрүни мәрекеде өтүрен ягшылары шейле дийипдирлер:

Огуз ханың алты оглунын эсасы аялларындан доган неберелери йигрими дөрт саны болупдыр. Гүн хан олары ики-икиден он ики өйде ерлешдирипдир. Шейдип, олар он ики бөлек болупдыр. Шол он ики бөлекден боланлара «йүзлүк» дийипдирлер. Чүнки хер бир задың еңсесинден йүзи ягшы болядыр.

Огуз ханың ат дакан бирнәче кишилери хем гүнүлеринден доган неберелери-де йигрими дөрт саны экен. Оларың атларыны ёкарда агзап гечипдик. Олар өйүң дашында ерлешипдирлер. Оларын он икиси ат тутуп, бейлеки он икиси болса ишикде отурыпдыр. Шу йигрими дөртден доганлара «аймак» дийипдирлер. Бу сөз аслында «омак» болмалы.

Гарамаяк халк бу сөзи болшы ялы, долы айдып билмән, онуң ярыны айдыпдырлар. Бир адам башга

бириңден: «Сениң илиң омагы нәме?» дийип, сорар экен. «Омак» монгол сөзүдир. Бизиң гүнлеримизде галмыклар хем омак диййәрлер. Аслында бу сөзүң манысы «уруг» экен. Түркменлериң он ики йүзлүк хем йигрими дөрт аймак диймеклериниң себәби, ине, шу айдыланлар болмалы.

Огуз ханың неберелериниң атларының манысы хем-де тагмалары билен гушларының беяны

Түркмениң тарых билйән ылымлы гаррыларының барысы Огуз ханың он ики өйде отуран йигрими дөрт небересиниң атларының маныларыны хем-де тагмаларының нәхили боландыгыны, гушларының атларыны шейле айдыпдырлар:

Неберелериң атлары ве манысы	Тагмаларың шекиллери	Гушы
Ҡайын — «мәкәм» диймекдир	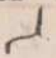	Шуңкар
Баят — «дөвлетли» диймекдир	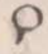	Ак шуңкар
Алка өйли — «Мынасып» диймекдир		Сычанчы
Гара өйли — «Нириде отурса, өй билен отурян» диймекдир	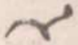	Чай-чаңңалак
Язып — «иллер агасы» диймекдир		Турултай
Ясар — «өңүнден нәме чыкса йыкар» диймекдир		Гыргы
Додурга — «юрды алмагы ве сакламагы башарян» диймекдир	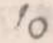	Гызыл гарчыгай
Дүкер — «төверек» диймекдир	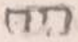	Чай-чаңңалак
Авшар — «иши деррев битирйән» диймекдир	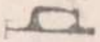	Ак лачын
Гызык — «батыр, эдермен» диймекдир	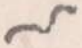	Сарыжа
Бегдили — «сөзи хормятлы» диймек		Бәхер (әлгуш)

Неберелериң атлары ве манысы	Тагмаларың шекиллери	Гушы
Гаркын — «ашлы» диймекдир		Сув бүргүди
Байындыр — «ныгматлы» диймекдир		Лачын
Бечене — «эдижи, ерине етирижи» диймекдир		Алатоган
Жавулдыр — «намыслы» диймекдир		(бугдайнык) Хумай
Жебни — «батыр» диймекдир		Хумай
Салыр — «гылычлы» диймекдир		Бүргүт
Эймир — «байларың байы» диймекдир		Анчары
Ала юнтлы — «ала атлы» диймекдир		Йыгылбай
Үрегир — «ягшы иш эдижи» диймекдир		Гыргы
Игдир — «улы» диймекдир		Гарчыгай
Бүкдүз — «хызматкәр» диймекдир		Үтелги
Ува — «мертебеси белент» диймекдир		Ак лачын
Кынык — «әзиз» диймекдир	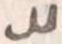	Ак гарчыгай

Зак. 6159 — 2

Бир улы кагыза әхтнама язып, Гүн ханың баштутанлыгында инилери, огуллары, беглери ве халк ичиндәки гаррыларың ягшылары, йигитлериниң ягшылары — буларың барысы шол хатда өз атларыны язып: «Биз ширикәк шу айдылан сөзлерден чыкмарыс. Эгер бизден болан огланлар халалзада болсалар, дүнйә ахыр болынча бу әхтнаманы окап, амал этсинлер. Эгер харамзада болуп, «юрды бозалы» дийселер амал этмесинлер» дийдилер. Атларыны язып, мөхүрлерини басып, әхтнаманы Гүн ханың хазынасында гойдулар.

Огуз хан өленде, Гүн хан етмиш яшындады, ене-де етмиш йыл атасының еринде отурып, адалатлылык билен ханлык этди хем-де шондан соң хак рехметине гитди.

Огуз илиниң әхт этмегиниң беяны

Ханың баштутанлыгында әхли халк айтды: «Бир гоюн, он я-да йүз гоюн өлдүрсеңизем омачасыны шу айдылышы ялы пайласынлар. Хер хайсысы өз огланлары билен, нөкерлери билен ийсинлер». Ене-де: «Бир киши гүнәкәр болса, ол адам патыша отуран ере якын болса-да, даш болса-да, ол гүнә эден киши патыша уругындан болса-да я башга уругдан болса-да, ханың бир адамы барып, оңа темми берсе, «мени пеналап гелипдир» дийип оңа ханың иниси, оглы, беглери — хич ким гол япмасын. Эгер ким оңа арка чыкса, шол арка дуран адамы патышаның хузурына гетирип, аркасына гылыч билен уруп, ики бөлек этмек герек. Гой, гөрене гөз, эшидене гулак болсун» дийдилер.

Шейле хем айтдылар: «Огуз неслинден ве «бозук» огланларындан бир кишини патыша этсинлер, ики адамы патыша гөтермесинлер. Чүнки хан бир болса ил дүзелер, ики болса — ил бозулар. Өң яшап гечен алымлар: «Бир гына ики гылыч сыгмаз» дийипдирлер. Бир аялы ики әр алып билмез. Бир юрда ики төре сыгмаз».

Гүн ханың улы оглы Кайының хан болмагының беяны

Гүн хан өленден соң, Огуз ханың әхли неберелери ве ил ягшылары йыгнанып, Кайыны хан гөтердилер.

Ол хем атасы ялы иле адалатлы болуп, йигрими үч йыл патышалык этди. Хак рехметине гитди.

Бакуйың хан болмагының беяны

Кайы ханың огланлары көпди. Бир оглуна улы оглы Дүйп Бакуйың адыны дакыпды. Улы-кичи хеммелер бир болуп, Дүйп Бакуйы хан гөтердилер.

Гүнлерде бир гүн Дүйп Бакуй хан халкдан сорады: «Огуз ханы гөрен адамлардан шу вагта галан бармы?» «Бир киши галыпдыр, салыр илинден Улаш атлы» дийдилер.

Хан адам иберди. Улашы гетирип, Огуз ханың юртда дуранда нәме иш эдендигини, достларына нихили рехим-шепагат эдип, душманлары билен нәхили мыдар эдендигини бирин-бирин сорашдырды. Улаш хем биленлерини айтды. Ондан соң көп серпайлар япып, өйүне иберди.

Дүйп Бакуй ханың улы беглери языр илинден Алан ве Арлан, дүкер илинден Чегес ве Башы бег, Бейгу бег хем-де байындыр илинден Кабыл хожа дагылары.

Хан бир гүн ав авлап йөркә, атдан йыкылып, эңбаш сүңки сынды, шондан хем өлди. Гузы явы диен бир оглы барды, оны патыша гөтердилер. Отуз йыл патышалык эдип, о дүнйә гитди. Шол Гузы явы хан боланда онуң гeңеш эдйән беглери эймир илинден Көрүнжик, салыр илинден Табакды. Ене салырдан Энешиң оглы Өтген ве онуң оглы Гулсары үч арка везир болдулар. Ол (Дүйп Бакуй) йүз йигрими йыл ханлык этди хем дүнйәден өтди.

Огуз илиниң юртлары, онда нәче йыл нәхили отурандыклары хем нәме үчин «түркмен» дийип ат гойландыгының беяны

Огуз хандан тә Гузы явы хана ченли айтдык. Ол шонуң ялы. Инди, Ынал хан хакда айдалың, таңрым буюрса. Ынал ханың заманындан тә биз бу китабы айдан вагтымыза ченли бир-бир айданларымызың хеммеси догрудыр, хич ялңышы ёкдур. Йөне Гузы явы хан билен Ынал ханың арасында нәче йыл гечениңи кесгитләп билмедик. Шейле-де болса, бираз

айдалы, көп айтсак, белкем, нәдогры болмагы мүмкин — дөрт мүң йыл дагы гечендир. Огуз ханың Кеюмерс заманында яшандыгыны билйәрис. Ынал явы ханың везир-векили кайы халкындан Горкут атады. Бизиң пыгамберимизиң энелериниң кичи доганы Апбасың огланлары Багдат шәхеринде бәш йүз йыл патышалык этдилер. Горкут ата шоларың заманында яшады. Кеюмерс билен Апбас огланларының арасы бәш мүң йылдыр. Гузы явы хан Огуз ханың бәшиленжи оглы. Өзүңиз хасап эдип гөрүң: Гузы явы хан билен Горкут атаның ханы Ыналың арасы нәче йыл боляр?! Инди, биз бу айдян дөрт мүң йылымызда кимиң боланыны екеме-еке ве атма-ат билемзок. Шейле дережеде билмесек хем башдан-аяк, умумы ягдайыны билйәс, шоны бир айдалың.

Огуз илиниң юртларының гүндогары Ыссык көл ве Алмалык; гүнортасы — Сайрам ве Казыгурт хем Гаражык дагы; демиргазыгы — мис чыкян Улы даг ве Кичи даг; гүнбатары — Сыр деряның аягы Яңыкент ве Гарагум. Шу айдылян ерлерде дөрт-бәш мүң йыл отурдылар хем-де хайсы уруг көплүк болса, шондан патыша гөтердилер.

Хачанда кайыдан бир адамы патыша гөтеренлеринде кайы уругы билен баят уругы, ене-де бәш-алты кичирәк уруг оңа гошуларды. Салырдан бир кишини патыша гөтерселер, салыр уругы билен эймир уругы, ене-де саны азлык болан уруглар оңа гошуларды. Язырдан бирини патыша гөтерселер, языр уругы билен сан тайдан аз бирнәче уруг оңа гошуларды.

Шундан нетиже чыкарың: көплүк болан уругдан патыша гөтерип, азлык уруглар оңа гошулып, кә алты-еди топар болардылар, кә үч-дөрт топар болардылар. Бир-бири билен ягы болуп, чапышардылар, есир алардылар. Өзлеринден артан есирлери Мавереннахр сөвдагәрлерине сатардылар. Ол вагтлар Ырак, Хорасан, Мавереннахр патышаларының, нөкерлериниң, раятларының — хеммеси татды.[26]/ Татдан башга адам ёкды.

Солтан Махмыт Газнавының атасы Себүктегин кайы халкынданды. Оны түркменлер есир эдип, сөвдагәре сатдылар. Бечене уругы хем өзүнден төре гөтерип, салыр или билен ягы болуп, чапышарды. Бәш-алты арка ченли бу ики илиң арасында душманчылык барды. Бечене или салыр илинден үстүн гелерди. Шоңа гөрә-де салыр или бечене халкына «ит бечене» диерлер.

Бечене илиниң Доймадык атлы бир патышасы барды. Ол гошун сүрүп, салыр илини чапып, салыр Газан алпың энеси Жәжеклини олжалап, алып гитди. Үч йылдан соң кетхудасы Эңеш көп зат берип, Жәжеклини гайтарып алды.

Шу айдыланлардан шейле нетиже чыкяр: талаңчылар өз юртларында отурып, таланан илиң ягыдан гутуланлары Мавереннахра гачып гидердилер. Шейдип, дура-бара түркмениң көпүси шол велаята дүшүп, азы галды.

Ол вагтлар түркменден аңры тарапда отуран иллер хем көпди. Онуң хайсы бирини айдайын. Әхли иллерден түркмене якынлары Хытай, Каныклы, Найман иллериди. Ол иллерем түркмениң галаныны чапып башладылар. Түркменлер Ыссык көл, Алмалык, Сайрам, Улы даглар, Кичи даглар — бу юртларың хеммесини ташлап, Сыр деряның аягына гелип, патышаларыны Яңыкентде отуртдылар. Өзлери болса Сыр деряның ики тарапында язлап хем гышлап, он арка гечйәнчә отурдылар.

Мавереннахра дүшен түркменлере тәжиклер илки «түрк» диердилер. Бәш-алты арка геченден соң ер-сувуң, хованың тәсири билен чекгелери гысылып, гөзлери улалды, йүзлери кичелип, бурунлары улалып башлады. Түркмен юрдуна гелип отуран иллерден есир ве сөвдагәр Мавереннахра гелип башлады. Олары гөрдүлер, тәжиклер «түрк» дийдилер. Өңки түрклере болса «түрк percent» дийип ат гойдулар. Онуң манысы «түрке меңзеш» диймекдир. Сада халк «түрк percent» дийип айдып билмеди, шоңа гөрә «түркмен» дийдилер.

Ынал явының хан болмагының беяны

Кайы Гара хожаның оглы Горкут атаның, салыр Эңеш хожаның ве Авашбан хожаның баштутанлыгында әхли огуз или йыгнанып, кайы халкындан Ынал явыны патыша гөтердилер. Везири Горкут атады... Горкут ата нәме дийсе, Ынал явы онуң сөзүнден чыкмазды. Горкут атаның кераматлары көпди.

Ики йүз тогсан бәш йыл өмүр сүрди. Үч патышаның везири болды.

Ынал явы еди йыл патышалык этди. Ики оглы барды. Улы оглуның ады Ал, кичисиниң ады Дойлы кайыды. Ынал явы хан өлер вагты голайланда, Дойлы кайыны өз орнунда отурдып гитди.

Дойлы кайы хем Горкут атаның сөзүне амал эдерди. Дойлы кайының Горкут атадан башга ики ынамдар беги барды. Бири байындыр илинден Күбдүз атлы, бейлекиси игдирлерден Дүкене атлы. Дойлы кайы көп йыллап патышалык этди. Оглы ёкды. Иймели ашыны ийип, яшамалы яшыны яшап, дүнйәден өтди.

Дойлы[1] кайының иниси Эркиниң патыша болмагы ве онуң оглы Думаның дүнйә инмегиниң беяны

Дойлы кайының Эрки атлы бир якын гарындашы барды. Ол Дойлы кайының дүшек ашыны берди. Әхли огуз или яса гелди. Горкут ата баштутанлыгында әхли беглер сорадылар: «Ханың аялларының гөврелиси бармы?» Бир энеке гелип айтды: «Ханың бир аялының аягы агыр. Тиз болар дийип умыт эдйәрис».

Ханың дүшек ашыны берип йөркәлер, бирнәче гүнден соң, «Ханың оглы болды» дийип, бушлукчы гелдилер. Эркиниң баштутанлыгында беглериң хеммеси сөйүнжи бердилер. Эрки халкы тоя чагырды. Хер ким өз ягдайына гөрә совгат гетирди. Дөрт йүз йылкы билен дөрт муң гоюн өлдүрдилер. Гөнден үч ховуз тикдирди. Бирисини арак билен, ене бирини гымыз билен, бейлекисини гатык билен долдуртды. Бир айлап гиже-гүндиз довам эден тойда әхли киши — ягшы-да, яман-да — айшы-эшрете мешгулланып, гаррылар яшыны унутды, гарыплар ёксуллугыны, байлар өлүмини ятдан чыкардылар.

Огуз или Горкуда айтды: «Бу оглана бир ягшы ат гой!» Горкут ата: «Мунуң ады Думан хан болсун!» дийди. Онда халк: «Мундан ягшырак ат гой!» дийди. Горкут ата: «Мундан ягшы ат болмаз!» дийди. — Дойлы кайы ханың өлен гүни бизиң юрдумызы думан тутуп, гараңкы болды. Бу огул думанда догды.

[1] Бу сөз я Тойлы я-да Түйли болмалы. — Н. Гуллаев.

Шонуң үчин адына Думан гойдук. Галыберсе-де, өз янымдан ягшы ырым хем ниет эдип, адына Думан гойярын. Думан узак дурмаз, ол чалт совулян зат. Думанлы гүн гүнеш боляр. Думаның соңундан ховa ачыляр. Бираз дуран думаны бу огланың яшлыгына меңзетдим. Соңкы гүнеши болса бу огланың йигит болуп, атасының тагтында отурып, дөвлетли хем узак өмүрли боланыны меңзетдим».

Халк муны эшидип Горкуда: «Берекелла! Берекелла!» дийди ве хош болуп, Думана көп дога-алкыш этди. Горкудың баштутанлыгында әхли халк үйшүп, Эркә йүзленди: «Бир ай той этдиң, нахарың түкенмеди, ховузлара салан гымыз билен айраның көлүң сувундан көп болды. Инди, шу гүнден бейләк саңа Көл Эрки хан диели. Думан сениң өз оглуңдыр. Агаң Дойлы кайының орнунда отурып, ханлык эт. Хачан Думан йигит чыканда, оңа нәме бермелидигини өзүң ягшы билйәнсиң». Шейдип, Көл Эркини хан этдилер. Ол халк билен ягшы дурмушда яшады.

Думан йигит чыкды. Дойлы кайы ханың байры адамлары: «Патышалык атаңдан саңа мирас галандыр. Әхли халк бирлешип, Көл Эркә патышалыгы вагтлайынча табшырыпдылар. Сен хачан етишсең, саңа табшырмак шерти билен» дийип, Думана йүзлендилер.

Думан бу сөзи бир кишиниң үсти билен Көл Эркә айтдырды. Көл Эрки бу сөзи эшиденден соң, екеликде Горкут ата айтды ве онуң маслахаты билен илиң ягшыларыны чагырып, улы той этди. Горкуды өйүң төрүнде отурдып, Көл Эрки хан чөке дүшүп, гымызлы пыяланы узатды. Горкут гымыз ичип, адамлар нахар ийип боланларындан соң Көл Эрки: «Халайык, сизиң хеммәңиз патышалыгың Думаныңкыдыгыны билйәнсиңиз. Шу вагта ченли Думан яшды. Шонуң үчин онуң ишини мен эдйәрдим. Инди, Думан улы йигит болды. Атасының тагтыны оңа табшырян» дийди.

Әхли халк Горкуда йүзленди: «Ханың хем әхли огуз илиниң ыгтыяры сениң элиңде. Нәмәни мынасып гөрсең, шоны-да эт». Горкут бу сөзи эшиденден соң адам иберип, Думаны гетирди ве оны өйүң ортасында отурдып: «Атаң өлди, сен яш галдың. Көл Эрки хем атаң, хем агаң. Сен дүнйә геленинден шу чака

ченли ягшы тербиеледи. Тәч, тагт, ил-гүнүң, юрдуң бары сениңки. Йөне бирнәче гүн сабыр этмегиңи сорарыс. Агаң бәрисинден аңырысы якын» дийди. Онда Думан: «Әхли огуз илиниң ягшысы, атамың везири, мениң бабам сен. Сөзүңи кабул этдим» дийди.

Көл Эркәниң бир гызы барды, өрән гөрмекли, ата-энесиниң әхли ишлерине эркли. Горкут Көл Эрки хем Думан билен геплешип, еди гиже-гүндиз той эдип, патышалара мынасып эсбап ве халатлар билен гызыны Думана табшырдылар.

Шол вагтлар авшар илиниң Айна атлы бир ханы барды. Оглы үчин бу гыза сөз айтдырыпды. Көл Эрки кабул эдип, бермекчи болупды. Айна хан ол гызың Думана берлендигини эшидип, Көл Эркиниң үстүне гошун чекди. Көл Эрки хем улы гошун билен оңа гаршы болуп урушды ве Айна ханы енди. Онуң оглуны өлдүрип, лешгерини гырды. Айнаны ковуп, юрдуны эеләп, алты ай онуң орнунда отурды. Айна башга иле гачып гитди. Көл Эрки Айнаның ызындан адам иберип: «Би яманлыгы сен этмедиң, оглуң этди. Ол жезасыны чекди. Инди, сениң билен биз гарындаш болярыс. Гел-де юрдуңа ээ бол, мен гайтжак» дийип айтдырды. Илчи барып, бу сөзлериң хеммесини айтды. Айна ынанып гелип, Көл Эркини гөрди. Көл Эрки хан оңа юрдуны табшырып, өз юрдуна гайтды.

Думаның оглуның болмагы, оңа «Явлы» дийип ат дакмаклары ве йигит чыкандан соң, оңа «Ганлы Явлы» дийип ат гоймакларының беяны

Думаның Көл Эркиниң гызындан оглы болды. Адына Явлы гойдулар. Догумлы хем батыр йигит болуп етишди. Бир гүн сувуң якасында йигитлер билен ойнап йөрди. Бир йигит билен урушды. «Оны урайын» дийип, бир зат гөзледи. Голайда бир топбак гызгандан башга зат тапмады. Онуң ужундан тутуп, көки билен согурды-да, ол йигидиң бойнуна урды. Онуң бойны үзүлип, жан берди.

Көл Эрки хан, Думан ве Горкут әхли беглер билен отырдылар. Явлының эден ишини айтдылар. Муна улы-кичи, ягшы-яман, гөрен-эшиден хайран галды. Думан: «Бу огланың адына шу вагта ченли Явлы диердик. Инди «Ганлы Явлы» диймек герек» дийди. Шондан соң оңа «Ганлы Явлы» дийдилер.

Гүнлерде бир гүн Көл Эрки хан өйде отырды. Шол ерде Думан хем барды. Ганлы Явлы ишикден гирип, орта ара гечип отурды-да, Көл Эркә йүзленди: «Эй, баба, бу отуран тагтың улы атам Дойлы кайының болмалы. Шу вагта ченли атам Думаны яш гөрүп, бермедиң. Инди, нәме үчин беренок?!» Көл Эрки хан башыны ашак салып, көп отурды. Бирселемден соң башыны гөтерип: «Бу сөзи өңрәк айдарсың дийип гарашярдым. Хас-да гызган билен бириниң бойнуна уран гүнүң гарашдым. Ягшы болар, инди, атаңа табшырмак герек» дийди.

Думаның хан болмагының беяны

Көл Эрки бу сөзлери небересинден эшиденден соң, Горкут баштутанлыгында әхли огуз илине адам иберип, улы той тутды. Думаны хан гөтерип, тагтда отуртды. Көл Эрки аяк үстүнде дуруп айтды: «Атаң өлүп, мениң бу тагтда отурып, юрды соранымa отуз бәш йыл болды. Мен нәхили илиң ягшы-яманыны сорап, нә ёл билен патышалык эден болсам, сен хем шол ёл билен йөрәрсиң дийип умыт эдйәрин». Думан: «Говы айдярсыңыз. Эгер мениң дөвлетим болса, сизиң бу несихатларыңызы кабул эдерин» дийди.

Юрт барадакы сөзлер гутарандан соң, Көл Эрки хан Ганлы Явлының йүзүне бакып: «Эй, гызым оглы! Гыздан боланың достлугы болмаз» дийип эшидипдим. Өңки гечөнлериң сөзлерини ялана чыкармадың!» дийди.

Думан хан дөрт ай ханлык эденден соң, Горкудың баштутанлыгында әхли халк оңа: «Таңра шүкүр этгин. Ганлы Явлы ялы оңат оглуң бар. Патышалыгыңы оңа берип, өзүң айшы-эшрете мешгулансаң оңат болар» дийдилер. Думан хем разылашды ве патышалыгы оглуна берип, дынч көңүл билен таңрының бендилигини бержай эдип отурды.

Ганлы Явлының хан болмагының беяны

Ол ажайып, эдермен, мерген хем батырды. Дөрт тарапындакы юртларың хеммесини өзүне боюн эгдирди. Онуң заманында мөжек-гоюна, баре-кейиге, бүр-

гүт-товшана, гарчыгай-кәкилиге зор салып билмеди. Ол иллерини абаданлашдырып, ягыларыны даргадып, өз заманындакы патышалардан озуп, тогсан йыл патышалык эдип, арадан чыкды.

Мур Явының хан болмагының беяны

Ганлы Явлының ики оглы болды: улусының ады Мур Явы, кичисиниң ады Гара Алп Арсланды. Өлер вагты голайланда юрдуны икә бөлди. Түркүстан билен Яңыкенди Мур Ява берди. Талаш билен Сайрамы Гара Алп Арслана берди.

Бирнәче йыл геченден соң, Гара Алп агасы Мур Явы билен ягы болды. Ил ягшылары арада гезип, көп несихатлар эдип: «Ярашдырмалы!» дийдилер. Гара Алп Арслан разы болмады. Ахырсоңы икиси-де гошун чекип, Сайрамың янында урушдылар. Мур Явы үстүн чыкды. Гара Алп Арслан шол сөвешде өлди. Мур Явы онуң иллерини чапып, бир йыллап онуң еринде хәкимлик этди ве соңра өйүне гайтды.

Гара Алп Арсланың кичи оглы барды. Оны хем аялларыны Мур Явы алып гелди.

Шундан соң бирнәче йыл гечди. Бир гүн Мур Явы отырка, Гара Алп Арсланың оглы гелди. Ол огланың йүзүне бакып: «Эгер атаң наданлык эдип, мениң билен душман болмасады, мунда етим болуп, саргарып йөрмездиң. Хайп, йөне мен нә алач эдейин?!» дийип, көп аглады. — «Сениң адың Алп Тугач болсун!» Онуң атасындан галан ягшы адамлары гетирип, Алп Тугача оңа табшырды хем-де атасының юрдуны берип, шол ере гөчүрди. Соңра: «Гара Алп Арсланың илинден олжа эдип гетирен адамларыны гайтарып берсин» дийип, халка хөкүм этди. Алп Тугач барып, атасының юрдунда отурды. Дөрт тарапа гидениң хеммеси жемленди. Мур Явы хан етмиш бәш йыл патышалык эдип, ол дүнйә гитди.

Мур Явының оглы Гараханың хан болмагының беяны

Мур Явының аялларындан чага болманды. Оржа хан дийилйәниң илини чапанда бир аялы олжа алып, бирнәче гүн өз янында саклап, ызына иберди. Ол аял өз юрдуна барандан соң: «Мур Явы хандан гөврели болдум» дийди. Бирнәче айдан соң огул догурды.

Адына Гара гойдулар. Дайыларының арасында өсди. Йигит чыкандан соң гачып, Мур Явы ханың янына гелди. Мур Явы хан оны кабул этди. Мур Явы өленден соң, әхли халк жемленип, оны хан гөтердилер. Ил билен ягшылыкда яшап, кырк йыл ханлык эдип арадан чыкды.

Буграның хан болмагының беяны

Гара ханың Бугра атлы оглы барды. Әхли халк Гара хан өленден соң Буграны патышалыга гөтерди. Бугра хан озалкы өтен хемме аталарындан артык болды. Улы гошун билен гелип, Бухара ве Самарканды алды, йөне өз гарындашларының юрдунда оңа ягы болуп башланы себәпли, дуруп билмән, ызына гайдып гелди. Ондан соң гелип, Хорезм үлкесини алып, көп йыллар онда патышалык этди.

Бир гезек, арка (демиргазык — Г. Г., Т. Н.) тарапа гошун чекип барярка, бир гүн хан айтды: «Көңлүңиз бугдай унундан эдилен ашы ислейәр». Унаш ве өзге нахары этмәге ашпез хем-де аш этмегиң эсбабы тапылмады. Хан ун гетиртди ве хамыр этдирди, өз голы билен язып, газана салды. Отуран нөкерлери хем хана көмек этдилер. Ене айтды: «Бу ашың ады «Бугра ханы» болсун» дийди. Шу гүн халкың ичинде «Бугра» дийип биширип йөрйәнлери шол аш болмалы.

Ханың үч оглы барды. Улусының ады Ил тегин ве икинжисиниң ады Гузы тегин, үчүнжисиниң ады Бек тегинди. «Тегин» сөзүниң манысы, гадымкы түрки дилде «ягшы суратлы, овадан» диймекдир. Хан гожаландан соң, патышалыгы Гузы тегине берди. Өзи болса дынч алды. Бабыр атлы аялы барды, өрән акыллы, худайхон, диндар, догручыл хем канагатлы аялды, оглунуң атасы орнундады, ол өлди. Шейле болансоң, Бугра хан улы яс тутды: бир йыллап хич ким билен геплешмеди, өйден чыкмады.

Бир гүн Гузы тегин атасына: «Хачана ченли яс тутуп, гамгын болуп отурмакчысыңыз? Ава чыкың, белки, гөвнүңиз ачылар» дийип, атасыны алып, хер гүн бир тарапа ава, гезеленже чыкды. Бирнәче гүнден соң «Инди, ханың көңлүнде хова ве хөвес пейда болды өйдйән» диен вагтында шуны айтды: «Беглер айдярлар: хан өйленсе оңат болар!» Хан айтды:

«Онуң ялы аял нireден тапылар? Гелип энеӊ орнуны тутуп билҗек?» дийди. Гузы тегин: «Энем ялы болмаса-да, ондан артыграк болар» дийди. Хан хер нәче «өйленмен» дийсе-де, Гузы тегин оны ыгтыярына гоймады.

Авшар илинде Эгренже диен адамың Гөрели ягшы атлы юртда ады иле долан гөркли гызы барды. Оны хана алып берди. Ол бетбагт гызың гөвнүне шейле пикир гелди: «Гузы тегиниң өзүниң маңа мейли бардыр. Шонуң үчин мени атасына бахана билен алып берйәндир. Махал-махал өзи мениң билен гизлин айшы-эшретлер этмекчидир. Ёгса, гоҗа бир кишә мениң ялы овадан гызы нәме үчин алып берсин?» дийди.

Бир гүн Гузы тегин атасыны гөрейин дийип гелди. Гөрсе, хан уклап ятыпдыр, аялы болса отыр экени. Ол хатын Гузы тегиниң гашына гелип, йүзүни ве гөзүни саллап, сыпанҗырады. Айры бири билен ойнашанында аяллар нәхили херекет эдйән болсалар, шонуң ялы херекетлер эдип башлады. Гузы тегиниң гөвнүне шейле гелди: «Бу мениң энем орнунда болансоң маңа мәхрибанлык эдйәр-ов» дийди. Ене бирлансоң маңа мәхрибанлык эдйәр-ов» дийди. Ене бир нәче гүнден соң, ол гелин Гузы тегине чола бир ерде душуп: «Хей мениң халымдан хабарың бармы? Мен саңа ашык. Гиҗелерине — укым, гүндизлерине карарым ёк. Мениң халыма гарамаҗак болсаң, нәме үчин мени гоҗа бир кишә бердиң?» дийди. Гузы тегин айтды: «Сен мениң энем болуп дурярсың. Эгер шу гүнден башлап, бу гылыгыңы гоймасаң, сени бөлек-бөлек эдип, хер бөлегини бир ере ташларын» дийди.

Бу гелин болан вакалары өзүниң гарындаш аялларына айдып геңешди. Шонда олар шейле дийдилер: «Гузы тегин бу ваканы ханың өзүне, халка айтмазындан өңүрти айдып, яйратмак герек. Ёк, шуны этмесең, онда сен өлүме гидерсиң» дийип, барысы агзыбирлик билен бир аялы ёла салдылар. Ол аял барып, Гузы тегиниң өйүнден әдигини огурлап гелип, Бугра ханың өйүне барды, ене гайдып гелип, әдиги өңки еринде гоюп гайтды.

Ол гиҗе хан өз өйүнде ёк экени. Ол ава гидипди. Гиҗе ярымдан агандан соң азаҗык гар сепеләпди. Эртир даң билен аял гыкылыклап башлады. Даң атандан соң халк ол гыкылыгы эшидип гайтды, серединп гөрселер, өйден үйшүп дуран аял гыкылыгы эшидийәр. Эркек ве аял барҗасы үйшүп гелип, өйүң ишигине бардылар. Барып гөрселер, ханым гелин йүзүни йыртып, барча ерини ган эдип, шейле айдяр: «Бу гиҗе ир эртир махалы уклап ятырдым. Бир адам гелип гуҗагыма гирди. Серетсем, Гузы тегин хан экени, ол айтды: «Гыкылык этме! Мен өзүм ахыры, саңа ашык болуп, сени атама алып бердим. Шонуң үчинем сен гүндиз атамыңкы болсаң, гиҗелерине мениңки боларсың. Ёгса атам аялы нәме этсин?» дийди. Мен гыгырмага меҗбур болдум: «Энесине бу хили ишлер этмеклик нереде бар?» дийдим. Менден бу сөзи эшиденден соң ол чыкып гачып гитди».

Янында ятан хатынлар бу сөзе шаят болдулар. Ене ханым айтды: «Шундан ягшы гүвә болмаз. Ер гар, барып ызыны гөрүң!» дийди. Барып ызы гөрдүлер. Ол ыз Гузы тегиниң өйүнден чыкып, өе гелип ене гайдып, Гузы тегиниң өйүне барып гутаряр. Гузы тегин аяк ызларының янына гелип, аягыны гойды вели икиси җай гелди.

Бугра хан авдан гелди. Оңа хем айтдылар. Ханың баштутанлыгында Гузы тегини янларына чагырып айтдылар: «Гиҗе сениң эден бу ишиң нәмедир?» Гузы тегин шундан соң ол гелинден гөренини ве эшиденини айтды. Ене дийди: «Мен өзүм утанҗымдан яңа айдып билмән йөрдүм. Икинҗиден, ол гызы атама мен өзүм алып берипдим. Халк ичинде рысва болмасын» дийдим. Ол өңүрти мениң үстүме сүрнүп башлады» дийди.

Отуран җемагат икә бөлүнди. Ярысы ол аялың сөзүне ынандылар, ярысы Гузы тегиниң сөзүне ынандылар. Ахырда, барысы агзыбирлик эдип, ханымың янында ятян аяллары ханың гашына гетирип сорадылар, айтмадылар, гынамакчы болдулар. Ахырда болса, башдан ахырына ченли эден геңешлерини, авшар аялларының айдан сөзлерини ве әдиги огурлайышларыны бирин-бирин гүррүң бердилер.

Шондан соң Бугра хан Гузы тегине айтды: «Бу аяла унамандым. Шейле бир питне болар дийип унамандым. Сен мени ыгтыярыма гоймадың. Инди, муны нәме этмелидигини сен өзүң ягшы билйәнсиң» дийди. Шондан соң Гузы тегин адамлара буюрды. Бәш саны вәмлә байталы гетирип, ол ханымың ики аягыны,

ики элини ве бойнуны — хер хайсысыны бир байталың гуйругына баглап, байталларың бутларына найзаның учлары билен санчдылар. Товлай-товлай ол ханымы бәш бөлек эдип, хер хайсысы онуң бир агзасыны өз ятагына тарап алып гитди.

Бугра хан көп йыл патышалык этди ве тогсан яшап өлди.

Бугра ханың оглы Гузы тегиниң хан болмагының беяны

Гузы тегин атасының тагтында отурып, душманларыны агладып, достларыны гүлдүрип, ил-гүне адалатлылык эдип, пакыр хем мисгине хайыр-ыхсанлар эдип, кырк йыл хан болуп, етмиш бәш яшына етенде, оглы Арсланы орнунда отурдып, арадан чыкды.

Гузы тегиниң оглы Арсланың хан болмагының беяны

Арслан өз атасының тагтында отурып, улы хан болды. Көп йыллардан соң Соражык или ягы болуп чыкды. Арслан барып Соражык илини чапып, галаныны боюн эгдирип гелди. Онда бир яш огланы олжа эдип гетирип, адына Сөвер гоюп, өз голунда өсдүрди. Ол акыллы ве догумлы, мерген хем хүнәрли, хер ерде, хер хили ёлда йөремегиң ягдайыны билйән огланды, ахырда хана ынак[27]/ болды. Ханың бейлеки якын адамларының гөриплигинден яңа мунуң олар билен арасы бозулды. Сөверин гыбатыны хана нәдип айтҗакларыны билмән йөрдилер.

Бир гүн мәрекеде бу хан ол Сөвериң гулагына бир зат айдып дурды. Сакалы ханың йүзүне дегди. Сөвер гиденден соң, хан өз беглерине бакып айтды: «Сөвери өпүбермели болупдыр» дийди. Беглер: «Биз мунуң эдйән ишлерини чоларак бир вагтда мәлим эделин» дийип, төверек чоларанда айтдылар: «Пылан вагтда сизиң пылан малыңыза шу хили хыянат этди, сизиң пылан хили сырыңызы иллере паш этди, сиз оны ягыдан алып гелипдиңиз, ол ене өз аслына чекди. Биз онуң эден яманлыкларының хайсы бирисини айдалы. Әхли ишлеринден яманы-да, ол сизиң аялыңыз билен биригип гезип йөр».

Арслан хан: «Сөвери Яңыкенде юмша ибердим. Геленден соң сизлере табшырайын. Нәхили өлдүрмелидигини өзүңиз ягшы билерсиңиз» дийди. Ене айтды: «Пылан ерде кейик көпмүшин, өзүм барайын дийипдим. Дүйнки гүнден бәри барҗа ерим агырып дур. Сизлер халка баш болуп барың, от-сув алың, пакыр хем мисгин гыш азыгыны алсынлар». Беглер халкы алып, ава гитдилер.

Хан өз аялы билен геңешип, хасса болды. Бирнәче гүнден соң халы харап болды. Шундан соң өйде галан беглер: «Ханың халы яман болды, етишеверсинлер!» дийип, ава гиден беглере ве Сөвере адам ибердилер. Беглериң авдан гелҗек гүни хан өлди. Гелдилер хем гөрдүлер, гөрселер, хан эййәм өлүпдир.

Барча беглер геңешип башладылар, соңра ханың өли ве дири болан малының барысыны пайлашдылар. Ол вагтда Сөвер хем гелип етди. Олар Сөвере айтдылар: «Ханың мейдини хачан чыкармалыдыгыны, ниреде жайламалыдыгыны, яс үчин нәме герекдигини ханым билен сен билйәрсиң, дирилигинде-де барҗа ишлери сиз икиңиз эдйәрдиңиз, шонуң үчин өленде-де ол ишлери сиз эдиң!» дийдилер. Шейдип, өлениң үстүне-де гелмедилер, асыл ташлап гитдилер. Сөвер барып, ханың аяк уҗунда отурып, сакалыны кесип, бир дашы алып, башына хем дөшүне уруп, барҗа ерини бөлек-бөлек эдип аглады отурды: «Өлен вагтың болмадым, бир кәсе сув беребилмедим, хызматыңа ярамадым. Инди, сени бир ерде жайламак үчин гелдим. Ондан соң, сенсиз бу дүнйәде яшамак маңа харамдыр. Өзүми өзүм өлдүрерин. Соңра сениң аяк уҗуңда ятарын» дийип, аглап отырды.

Хан бирден еринден гопуп, ёкары галкды. Онсоң Сөвери гуҗаклады, йүзүнден огшады-да: «Сениң ве сениң гыбатыңы эдйән беглериң хакыкатыны билмек үчин өзүми өлди эдип гөркездим» дийди. Ханың диреленини эшидип, барча халайыклар гелдилер. Ханың малларыны алып, онуң өлүсине гараман, ташлап гиден беглери тутуп, гөзлерини көр эдип, голларыны кесдилер.

Арслан хан етмиш йыл патышалык эдип, дүнйәден өтди.

Бугра ханың улы оглы Ил тегин ве онуң оглы Османың хан болмагының беяны

Арслан ханың өз оглы кичиҗикди. Улы агасының

Осман атлы оглы барды, шоны хан гөтердилер. Ол он бәш йыл патышалык эдип өлди.

Ил тегиниң оглы Эслиниң хан болмагының беяны

Османың Эсли диен бир иниси барды, шоны хан гөтердилер. Ол хем үч йыл хан болуп, соң атасының ызындан гитди.

Эслиниң оглы Шабаның хан болмагының беяны

Эслиниң Шабан атлы оглы барды, шоны хан гөтердилер. Ол соңра аталарының йөрән ёлундан йөрәп, ягша ягшы ве ямана яман болуп, йигрими йыл атасының тагтында отурып, улы аталарының гөчүниң ызына дүшүп гөчүп гитди.

Шабаның оглы Бораның хан болмагының беяны

Шабаның оглы бар болуп, ады Боранды, оны хан гөтердилер. Боран соңра, ил билен ягшылыкда яшап, огуз илиниң адатларыны хем кадаларыны йитирмән саклап, он секиз йыл патышалык эдип, ёгалды.

Алының хан болмагының беяны

Ол вагтда огуз или Сыр дерясының ики тарапында, онуң аягына якын ерлерде отурыпдырлар. Моголлар гелип көп чапдылар. Оңа тап гетирип билмән, көплери гөчүп гитдилер. Үргенже бардылар. Галанлары болса Алы атлы бирини хан гөтердилер.

Алының бир яшлы оглы бар болуп, ады Гылыч Арсланды, оңа Ша Мәлик диен лакам гоюпдырлар. Бекдүз илинде Гузучы бег диен йүз яшлы бир адам барды. Ол вагтда огуз илиниң юрды Сыр дерясының аягында, Үргенч билен Сыр дерясының арасында, Амыдеряның ики тарапында, Үргенч билен Марының арасындакы чөллерде тә Мургап дерясының аягына ченли етипдир. Алы хан өз Яңыкендинде отурып, Ша Мәлиги Гузуча табшырып, оглуна: «Гузучының сөзүнден чыкмагын!» дийди. Гузучы болса айтды: «Ша Мәлиги огузларың ичине алып бар, шол ерде өссүн. Бу халка, халк — муңа өвренишсин. Бу илиң бир четинде мен отурайын ве бейлеки четинде оглум билен сен бол!» дийип ургатды.

Ша Мәлик ил ичине гелди, халк оны өзүне патыша гөтерди. Бирнәче йыллар өтенден соң, Ша Мәлик етишип йигит чыкды, эмма залым болды. Кимиң гөрмәге овадан гызы ве аялы болса оңа бакды. Гузучы көп несихатлар берди, эмма Ша Мәлик кабул этмеди. Ил Ша Мәлиге «Бидатгәр»[28]/ дийип ат гойдулар. Ол гитдикче илиң ягшы адамларының гызларына хем аялларына зор эдип башлады.

Шейле боланы үчин огуз или йыгнанышып, оны өлдүрмекчи болдулар. Оны эшидип, Ша Мәлик атасының янына гачды. Гузучы бег хем онуң ызы билен гитди. Ол ене Алы ханың янына Ша Мәликден өң гелип етди хем-де болан вакалары бирин-бирин айтды. Ондан соң Ша Мәлик гелди. Алы хан өз оглы Ша Мәлиги тутуп, гамчының астына алды, ене голларыны даңып ташлады. Муны эшидип, Гузучы гелди: «Муны даңдырып, нәме этмекчи болярсың?» дийди. Хан айтды: «Огуз илине иберейин дийип дурун, гой, оларың гөвни менден разы болсун». Гузучы айтды: «Эгер Ша Мәлиги иберсең, онда өлдүрерлер, улумсыланмак билен сениң гаршыңа ягы боларлар, шейдип, сен хем оглуңдан, хем илиңден махрум галарсың» дийди.

Алы хан: «Илиң ягдайыны гөрүп гелениң үчин, элбетде, сен ягшы билйәнсиң. Өзүң нәме этмелидигини айтгын!» дийди. Гузучы айтды: «Маслахат шейле: мен өңүрти барып, илден сениң адыңдан өтүнч сорайын: «Алы хан оглуны урды ве элини-аягыны баглап, сизе, халкың ыгтыярына иберди, нәме этмелидигини халкың өзи ягшы билер дийип шейле этди. Мен, ине, шуны айдарын дийип өңүрти гелдим. Ол мениң ызымдан, тиз, гелер» диейин. Сен әхли гошуныңы оглуңа берип, мениң ызымдан ибер. Мен олары сөз билен гүймәп дурян вагтымда, Ша Мәлик барып, ягшыларыны тутуп өлдүрсин, гой, яманлары сизиң хөкүмиңизе табын болсунлар». Алы хан хем бу иши макуллап, этмекчи болды.

...ская областная
БИБЛИОТЕКА
им. А. М. Горького

Огуз илиниң Алы хана ягы болуп, Ша Мәлиги өлдүришиниң хем-де өй башына Гара хан болуп, дөрт тарапа гидишиниң беяны

Инди, Ша Мәлик гачып гайданындан соң, огуз илиниң нәмелер эденини айдалың. Ол вагтында Үргенч, Мургап, Теженде отурян улы илиң беги огузың кайы илинден Кыркут диен адамды. Ил ичинде жынлы бир адам барды, оңа Миран кәхин[29]/ диййәрдилер. Кыркут бег оны чагырдып шейле дийди: «Ша Мәлик билен Гузучы бег бизден агырып-ынжап, Алы ханың янына гачып гитди. Инди, ил билен ханың ишлери ненең боларка?». Миран кәхин бир сагатлап сөзлемән отурды ве соң: «Тиз огуз илиниң ичинде уруш болуп, гызыл ган гара сув дек акып башлар. Алы хан тиз өлер. Онуң ерине башга бир киши патыша болар» дийди.

Бу сөз тамам болды. Инди, өзге бир сөзи айдалың. Бир киши барды, ады Тогурмыш болуп, атасының ады Керанжа хожады, өзи кайы илинден болуп, өй ясап йөрен гарып бир адамды.

Бу вакалардан көп йыллар озал, Тогурмыш бир гиже ятан махалы дүйш гөрди, күкрегинден үч агач гөгерип белент өсенмиш, хачан-да шахаланып, япраклан махалы ол ояныпдыр. Эртир туруп, барып бу дүйшүни Миран кәхине айтды. Ол дийди: «Бу гөрен дүйшүңи хич киме айтмагын, ягшы дүйш экени».

Тогурмышың үч оглы барды, хер оглунын башындан худай ёлуна бир гоюп союп, биширип, халка берди. Улы оглунын ады Тукат, ортанжысынын ады Тогрул, кичисинин ады Арсланды. Олар Кыркут беге гарындашдылар. Үчүси мерген ве батыр эрдилер. Кыркут бег Тогрулы онбеги белледи. Шол себәпли оны Тогрул онбеги дийип атландырярдылар.

Инди, Ша Мәлиги айдалың. Гузучы бег Алы хана: «Ша Мәлиги мениң ызымдан угратгын!» дийип Яныкентден гидип, Үргенчде отуран илин ичине гелди. Ол вагтда халк Тогрулың агзына гарап башлапды. Тогрул Гузуча: «Сөзүң догрусыны айтгын, ёгса, гожалан вагтында эссин гидип, кынчылыкларың астына дүшүп өлерсиң» дийди. Ол горкусындан догрусыны айтды. Гузучыны данып гойдулар.

Барча иллере адам ёлладылар. Он алты мүң адам гелип йыгнанды. Ша Мәлигиң гелйән ёлуна чыкып, Кыркут бег секиз мүң адам билен ёлуң бир якасында дуруп, Тогрул бег секиз мүң адам билен ёлуң бейлеки бир якасында дуруп гарашдылар. Ене узаклара гаравул гойдулар.

Бир гүн гаравул: «Гелйәр!» дийип хабар берди. Атланып ёлуң ики тарапыны алып дурдулар. Ша Мәлигиң гошуны йигрими мүң адамды. Яры гечиберенден ики тарапдан ат салдылар. Улы уруш болды. Тогрул үстүн гелди. Ша Мәлиги тутуп өлдүрдилер, беглерини хем өлдүрдилер. Алы бу хабары эшидендeн соң, тиз өлүп гитди.

Огуз или бир-бири билен өчли хем ганлы болды. «Өй башына гара хан» дийлени болды. Бир-бирини чапды, бир-бирини өлдүрди. Кылык бег, Газан бег, Гараман бег баштутанлыгында илиң көпүси Маңгышлага гитдилер. Оларың ичинде хер бир илден адамлар барды, Эмма көпрәги эймирди, дүкерди, игдирди, жавулдырды, гаркынды, салырды, агарлыды.

Алыжак бегиң огланлары баш болуп, илиң бирнәчеси Хасар дагына гитдилер ве бирнәче иллери окдлы или ве гөкли или, агар или ве солтанлы или Абулхан дагларына[30]/ гитдилер. Языр или Хорасана барып, Дурун төверегинде көп йыллар отурды. Шол себәпден Дуруна «Языр юрды» диерлер. Языр илиниң бирнәчеси Дурун дагында даг ичинде дайханчылык эдип гездилер. Бу вагтда олара «гарадашлы» диййәрлер. Ене салыр илинден Диңли бегиң башлыклыгында он мүң өйли Хорасана бардылар. Ене көп йыллар онда отурдылар. Соңра ондан гөчүп, Ырага ве Парса бардылар хем-де шол ерде ватан тутуп галдылар.

Кыньк уругындан Солтан Санжар мазының атасы Солтан Мәлик ша барып, Ырак ве Парсы алып, Ыспыханы пайтагт эдинип отуран вагтында салыр или Диңли бегиң өзүниң хем озал баран жемагатының несиллеринден бирнәче адамлар гелип, солтана нөкер болуп арз этдилер: «Биз огуз или, салыр халкындан боларыс. Улы аталарымыз Түркүстандан гелипдирлер» дийип, гарындашларыны мәлим этдилер. Шол салырлардан бирнәчеси Ыракдан гайдып, Маң-

гышлага гелдилер. Оларын нивчик геленднклерини таңрым буюрса, айдып берейин.

Озалкы өтен халк шейле айдыпдыр: «Огуз илиниң гөчүни чекип йөремедик ёлы бармы, өй гутуп отурмадык юрды бармы?»

Тогурмышың оглы Тогрулың хан болмагының беяны

Огуз илиниң Ша Мәлик даргадыландан соң гитмән, Сыр дерясының аягында, Амының боюнда отурып галанлары Тогурмышың оглы Тогрулы хан гөтердилер. Ол йигрими йыл патышалык эдип арадан чыкды.

Ондан соң Тогурмышың кичи оглы Арсланы хан гөтердилер

Ол хем он йыл патышалык эдип, гиденлериң ызы билен гитди. Соңра онуң оглы Асылзаданы хан гөтердилер.

Ол хем йигрими йыллап дүнйәлик шерабына эсрәп гезди, эсриклигинден хушундан гитди. Соңра гөзүни ачып гарады, гөрди, улы аталарының гашында ятыпдыр. Онуң бир оглы барды. Ол оглана улы атасының адыны дакыпдылар, Арслан дийипдилер.

Арсланы хан гөтердилер

Ол хем он йыл атасының еринде отурып, ёгалды. Ондан ики саны яш оглан галды. Улусының ады Гөгүм Бакуй, кичисиниң ады Серен.

Гөгүм Бакуйы патыша этдилер

Ол хениз җуда кичиҗикди, ягшы-яманы биленокды.

Ол заманда огуз илиниң бир ягысы барды, ады Қарашытды. Ол Арслан ханың өленини, ондан яш огланларың галаныны ве оларың патышалык эдип билмән, огуз илиниң агзы ала болуп дураныны эшидип атланды. Соңра гелип, Арслан ханың ордасыны ве беглериниң өйлерини чапды. Гөгүм Бакуйы атың өңүне салып, алып гачдылар. Ол вагт Серен хениз салланчакдады. Оны ягы олҗа эдип, алып гитди. Ондан соң көп беглер өтди. Серен йигит чыкандан соң «Мен гачып билмейәрин, агам гелип, мени алып гитсин» дийип, агасы Гөгүм Бакуя адам иберди. Мууны эшидип, Гөгүм Бакуй эхли огуз илиниң гошуныны алып барды. Қарашыты чапып, иниси Сереңи алып, аман-эсен өйүне доланып гелди. Гөгүм Бакуй йигрими йыл патышалык эдип, арадан чыкды.

Арсланың оглы Çерениң хан болмагының беяны

Гөгүм Бакуй өленден соң, онуң иниси Сереңи патыша гөтердилер. Ол хем он йыл патышалык эдип, атасының ызындан гитди. Ондан соң огуз илинден патыша болан Қыныкуругындан Селҗук байың баштутанлыгында көп ил гөчүп, Сыр деря боюндакы Хоҗант шәхерине гелдилер. Онда көп йыллар отурып, Нур велаятына бардылар. Онда йүз йыл отурып, соң гөчүп Үргенҗе гитдилер. Үргенчде отурып билмән, гөчүп Хорасана гечдилер. Олар шол ерде Марыдан Абулхан арасына ченли отурдылар.

Ол вагтларда Хорасан юрды Солтан Махмыт Газнавының несиллериниң элиндеди. Оларың дөвлетлериниң кәселери долуп дөкүлейин дийип дуран вагтыды. Селҗуклар Мары-Шах-Җан шәхерини алып, Тогрул беги патыша гөтердилер. Алп Арслан, Солтан Мәлик ша ве Санҗар мазы — булар шол җемагатдан боларлар. Ол патышаларың тарыхыны бизиң айтмагымыза зерурлык гөрмейәрин. Бизден озалкы өтенлер ол патышаларың ата-баба гелип чыкышларыны беян этмек үчин көп китаплар языпдырлар. Ол китапларың хасабыны алла тагала ягшы билйәндир.

Селҗуклар түркмен болуп, гарындашымыз дийип иле ве халка пейдасы дегмеди. Патыша болянчалар: «Биз түркмениң кыныкуругындандырыс» дийдилер. Эмма патыша боланларындан соң: «Эфрасиябың бир оглы Кейхысровдан гачып, түркмениң кыныкуругының ичине барып, шонда өсүп галыпдыр, биз онуң огланлары ве Эфрасиябың неслинден боларыс» дийип, атларыны санап отуз бәшинҗи аркада элтип, Эфрасияба етирдилер.

Огуз или Гөгүм Бакуй билен Сереңден соң өзбашына патыша гөтерип отурып билмедилер. Огуз иллериниң Маңгышлакда ве Абулханда отуранлары ягдая гөрә, Үргенчде ким патыша болса, шоңа табын болдулар. Хорасанда отурянлары болса Хорасанда ким патыша болса, шоңа табын болдулар. Маверен-

шахрда ве бейлеки юртларда отуранлары хем шонуң ялы эдип яшадылар.

Салыр Өгүржик[1]/ Алпың аталарының, инилериниң хем огланларының беяны

Ша Мәлигиң даргадылан вагты Динли бегиң башлыклыгында Ырага баран салыр или көп йыллар шонда отурандан соң, оларың ичинде Өгүржик атлы бир догумлы йигит пейда болды. Түркменлериң ичиндәки тарыхы ягшы билйән адамлары Өгүржик Алпы он алты аркада элтип, Огуз хана етирйәрлер. Олар, ине, шейле санаярлар: Өгүржик Алпың атасы Гара газы бег, онуң атасы Караж, онуң атасы Бенам газы, онуң атасы Буружы газы, онуң атасы Кылал газы, онуң атасы Ынал газы, онуң атасы Сүлейман газы, онуң атасы Хайдар газы, онуң атасы Өткүрли орус, онуң атасы Газан алп, онуң атасы Эңеш, онуң атасы Эндер, онуң атасы Ата, онуң атасы Леймир, онуң атасы Салыр, онуң атасы Даг хан, онуң атасы Огуз хан.

Бу сөз дуршы билен ялңышдыр. Онуң себәби, Огузың заманындан тә шу вагта ченли бәш мүң йыл гечипдир. Өгүржик заманындан тә шу вагта ченли бәш-алты йүз йыл боляр. Огуз билен Өгүржигиң арасы болса дөрт мүң дөрт йүз йылдыр. Он алты арка дийилйән зат дөрт йүз йылда, хер нәче көп боланда-да, дөрт йүз элли йылда гечер. Шейле болса, Өгүржигиң дөрт мүң йылда өтен аталарының ады ниредемиш? Бу язылан он алты адамың Огузың огланларыдыгы, бар, догры диели. Өгүржигиң аталарыдыгы хем, бар, догры диели. Йөне ил ичинде хайсы адам мешхур болса, онуң адыны язып, бейлеки мешхур дәл адамлары болса язмаярлар. Бу язылан адамларың хер хайсысының арасында он бәш я-да йигрими адамының ады язылман галан болса, оны худай билсин. Шонуң үчин хем мен Огуз билен Өгүржигиң арасында дөрт мүң дөрт йүз йыл гечипдир дийип айдып отырын.

Хер мүң йылда кырк арка өтсе герек, диймек, ики йүз арка өтен болуп чыкяр. Эйсе, ялныш дийилйән зат башга нәхили болуп билер? Бу пелегиң гердишиниң немерселерини унутмадыклар үчин, бу хасаплар онуң янында аңсатдыр. Бу сөзлериң ялңышлыгына делил берижи ене бир зат — Салыр Газаны алты арка өтүрип, едиленжи аркада Огуз хана элтип гойярлар.

Инди, бу сөзи окан я-да диңлән кишилер, сиз ягшы ойлап гөрүң: Огуз хан бизиң пыгамберимизден дөрт мүң йыл озал өтүп гидипдир. Газан алп бизиң пыгамберимизден үч йүз йыл соң болупды. Гаррыган чагларында Мекгә барып, хажы болуп гелди. Эйсе, Салыр Газан алты аркада Огуз хана нәдип етер? Галыберсе-де, Салыр Газан кайылы Горкут ата билен бир заманда яшапды. Горкут атаның Салыр Газан алпы тарыплап айдан тартымы — шыгры, ине, шудур:

Казгурт дагдан өнкер[1]/ дашы югарлатды,
Салыр Газан өтри барып гарбап тутды,
Ит-Бечене гөрүп аны, эсси гитди,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби?

Бир газанга кырк бир атың этин салды,
Ол газанны сол элики бирлен алды,
Саг элики бирлен илге үлешдирди,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби?

Гөк асмандан инип гелди тинли йылан,
Хер адамны ютар эрди гөрген заман,
Салыр Газан башын кесди бермей аман,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби?

Отуз, кырк мүң лешгер бирлен Газан барып,
Ит-Бечене иллерини гелди гырып,
Бир ничеси гутулдылар көп ялбарып,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби?

Түрк-у түркмен, арап, ажам — раятлар,
Газан кылды мусулманлыга тербиетлер,
Капырларны гырды ошол көп пурсатлар,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби?

Андан хүнәр гөтердилер барча улы,
Багзыларга орун берди саглы-соллы,
Бизе болды камуг илниң орны дийди,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби?

1/ Бу сөз «Угуржык» болса герек. Оны Шейдайы-да: Угуржык алп горнушинде берипдир. — Н. Гуллаев.

1/ Бу сөз «үнкер» болса герек, ол дегирмен ясамак үчин уланылан даш — Н. Гуллаев.

Сайях Горкут өлер болдуң имди, билгил
Ол Газаның дөвлетине дога кылгыл,
Кервен гитди, көп гич галдың, ёлга гиргил,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби?

Инди, Өгүржигиң гүррүңини айдалың. Шол вагтлар Ырагың гүйчли халкы байындыр илиди. Өгүржик алп байындыр бегиниң хөкүмини тутмады. Шол себәпли Байындыр бегиниң Өгүржик билен арасы бозулды. Йөне Өгүржигиң байындыр или билен урушмага гүйч-кувваты ёкды. Шоңа гөрә-де ол мүң өйли или билен Ыракдан гачып, Шемаха гелди. Докуз йүз өйлүси салыр, йүз өйлүси гаркынды. Ол ерде отуржак болды, йөне ене байындыр илинден горкуп, Крыма гелди. Ондан хем гөчүп, Итил сувундан гечди ве Яйык дерясының боюна гелди.

Ол вагтда Алагең ве Гарагаш диен ерде канглы халкы отурарды. Оларың ханларының адына Гөк донлы диердилер. Онуң янына гелип, бирнәче йыллап отурды. Ахырсоңунда, онуң билен хем арасы бозулып гөчди. Гөк донлы оларың ызындан етип, еди йүз өйлүсини алып галды. Ол үч өйлүси билен гачып, Маңгышлага барды ве Гарахан диен ерде үч йыл отурды. Гөк донлы Өгүржигиң нирә гиденини билменокды. Үч йылдан соң эшидип, оңа тарап атланды. Онуң атлананыны эшидип, Өгүржик или билен гачып, Абулхан дагына барды. Шол вагт Өгүржик шу тартымы айтды:

Дөндүм гачып, канглы[1] хандан кыбла сүрдүм,
Кыр, ёл ашып, гелген әр өңүнден дөндүм,
Кар(чы)ларга, ерчи(лер)ге ёл башлатдым,
Гайлы, гарлы ики гола ёл юмшатдым.

Аркыт-аркыт кырларга турҗем салдым,
Арт өңүмге бизге салып, гөчүм тартдым,
Гыр атымда (даг) ёлундан ашып бардым,
Габаклыдан Алтҗа юрт юртлатдым.

Гүррүлдешип ардымдан ягы етди(се),
Гайкы башлы гаты яйга иш буюрдым,
Ганлы, ириңли гайың ока ган йүргүтдим,
Чапса кесер гурч поладга түг баглатдым.

---

[1] Бу сөз «гаңлы» болмалы, өзем гаңыл (араба) сөзүнден. — Н. Гуллаев.

Гылҗым сырып, бил экшемде куйы газдым
Ава гышлап, гыр(да) яйлап, Балкан ашдым,
Эгсе ясын Гара дага уграп гелдим,
Канкы горух той тутмады анда болдум,
Алтын гөзли товушганын гетирди диййп,
Газ аягы — үч айры тамга бердим.

Гара газы бегиң дөрт оглы барды: илкинҗиси Өгүржик алп, икинҗиси Сөверҗик, үчүнҗиси Додук, дөрдүнҗиси Губаҗык. Бу дөрдүсиниң огланларыны-да, худай ёл берсе, еке-еке айдалың.

Өгүржигиң алты оглы барды. Хер икиси бир экизди, үч гезек бир-бириниң ызындан экиз болупды. Атлары шулар: Берди, Бука — бир экиз; Овсар ве Көвсар — бир экиз; Яйчы ве Диңли — бир экиз.

Бердиниң ики оглы барды. Бириниң ады Гулмы ве бейлекисиниң ады Гулхаҗы. Гулмының огланлары Ёмут ве Гултак илидир.

Ёмудың ики оглы барды: бириниң ады Өзли Теймир, бейлекисиниң ады Гутлы Теймирди. Өзли Теймириң үч оглы барды. Атлары шулар: Иса, Муса, Бахрамша, Гутлы Теймириң үч оглы барды. Атлары шулар: Жуны, Щиран, Гожук.

Гулхаҗының оглы Әрсары бай. Онуң үч оглы барды: Ыңал газы, Зейнал газы, Мустапа газы, Ыңал газының ики оглы барды: бириниң ады Төре, бейлекисиниң ады Сокман. Лайна ве Чаршаңгы—бу икисиниң огланлары болмады. Зейнал газының огланлары—Гара ве Бекевүл. Мустапа газының огланлары — Улы түпе ве Гүнеш. Бука огланлары ички салырлардыр.

Башга бир китапда шейле язылыпдыр: Салыр илинде Эңеш атлы бир адам барды. Аялының ады Җәҗекли, оглуның ады Газанды. Салыр Газан алп дийилйән шол адам болмалы.

Шол дөвүрде бечене илиниң Доймадык атлы бир патышасы барды. Ол гелип, Эңешиң өйүни талап, Җәҗеклини есир эдип, алып гитди.

Үч йылдан соң Эңеш мал берип, оны ызына алды. Җәҗекли өйүне геленден алты ай соң огул тапды. Газан алп: «Бу огланы нireден алдың?» дийип, энесини агач билен уруп, башыны ярды. Җәҗекли айтды: «Ягы гелди гаралып, гачып гитдиң бозарып, Дүйә мүнүп, ызындан барярдым. Габарып Ит-бечене

ызымдан етди. Дүйәниң башыны тутды. Ичи гайнады, дашы яйнады, үстүме мүнүп ойнады, ыгтыярымы алды, бу огланы ичиме салды». Ол оглан «Ит-бечене илинден болды» дийип, адына Ирек гойдулар. Түрклериң арасында итиң адына Ирек, Сирек гоймак дәби бар.

Ирегиң Арыклы диен бир оглы барды. Ички салырлар Арыклының огланлары дийийәрлер. Ол вагтлар биз ёкдук, чындыгыны я яландыгыны худайың өзи говы билйәр. Эгер ялан болса, гүнәси өңки айданларың бойнуна.

Овсарың огланлары теракеме-салырлардыр. Диңлиниң огланлары жабы халкыдыр. Яйчының огланлары шу вагтлар Амыдеряның якасында Гарагулың якынында отурярлар. Шу гүнлер хем олара яйчы дийийәрлер. Өгүржигиң бәш оглунның неслини беян этдик. Эмма Ковсар атлы оглундан несил галаны белли дәл.

Инди, Өгүржигиң инилериниң неслини беян эделиң. Сөвержигиң Хуршыт диен бир оглы барды. Хуршыдың огланлары олам үргенчли илидир. Азлар уругы — Додугың несли, сакар или болса, Губажыгың неслидир. Өгүржигиң инилериниң хем огланларының неслини айтдык.

Инди, бейлеки иллер хакда айдалың. Агар ве аймаклы или Огуз ханың оглы Гүн ханың везири болан уйгур Аркыл хожаның огланларыдыр.

Емрели халкының аслы шейле: Маңгышлакда ички салырдан бир адам бир ички салыры өлдүрип, гачып Дурунда отуран салыр илиниң арасына гелипдир. Шолардан бир гыз алып, шол ерде хем галыпдыр. Әхли емрели халкы шол адамың огланларыдыр.

Бурказ. Салыр илинде Теймир Тоглы хан диен бири барды. Ене-де салырлардан Ысык Ысмайыл диен хем бири барды. Ол бир гүн бир ерден гелйәрди. Теймир Тоглы ханың өйүниң гөчүп барянына гөрди. Атдан дүшүп отурды. Гөч гечип гиденден соң «Белкем, бир зат галандыр» дийип гөч гиден ере барды. Гөрсе, ожагың ичинде бир огланжык ятыр. Ол адамың оглы ёкды. Оны өзүне огуллык алды хем адына Бурказ гойды. Әхли бурказ или онуң неслиндендир.

Теке хем Сарык. Салыр илинде Тойтутмаз диен бир адам барды. Теке хем сарык шонуң огланларыдыр.

Соң түркмен болуп, түркмене гошулан иллериң беяны

Эски. Үргенч, Абулхан хем Маңгышлак Өзбек ханың адалатлы оглы Жаныбег хана дегишли болан вагтлары, Жаныбег хан түркменлериң айыплыларының ве гүнәлилериниң ишине серетмек үчин, уйгур Саныклы-син диен бирини оларың арасына иберди. Ол гелип, бир йыллап түркменлериң арасында отурды. Ниреде гүнәкәр хем айыплы бар болса, оларың ишине серетди. Нөкери хем гуллары көпди.

Онуң Аяз атлы бир гулы барды, бейлеки гуллардан хас тапавутлыды. Түркмениң «башымдан я малымдан» дийип пикир эден гүнәкәрлериниң хеммеси бир ере жемленип, Аяза көп пара берип: «Эгер сен бегиңи өлдүрсең, онуң бир илден алан малларының ве өйден гетирен гошларының баржасыны саңа берелиң. Хер хачан Жаныбег хан киши иберип, сени дилесе, биз халк болуп, барымыз, сениң үчин гырылалы, ёгалалы. Сени тутуп бермәли» дийдилер.

Аяз көп мала хем буларың ширин сөзүне көңлүни берип, бир гиже гапыл ятанда Саныклы-сини өлдүрди. Эмма хожайының малындан Аяза бир овлак хем етмеди. Шол маллара ким якын болса, шолар хем таладылар.

Саныклы-синиң нөкерлери Жаныбег ханың янына гитдилер. Аяз горкусындан гидип билмеди. Ол Абулхан дагында отуран түркменлериң арасында галды. Шол йыл Жаныбег хан Итил дерясының якасында Сарай шәхеринде хак рехметине гитди. Әхли эски халкы шол Аязың огланларыдыр.

Хыдыр или. Салыр илинден Абулханда Әрсары бай диен бири барды. Узак яшан, дөвлетли хем мусулманчылыгың када-канунларыны сакламага чалышян адамды. Бу сөзүмизе шейле делил бар: Шол вагтлар Үргенчде Шереп атлы бир хорматланян адам барды. Ол шол ериң шыхы хем молласыды.

Әрсары бай барып, шол шыха кырк дүе айданыны берди хем-де тоба эдип, ялбарды: «Бизе — түрки халка арапча китаплары окап, манысына дүшүнип, амал этмек өрән кын боляр. Эгер арапча меселелери түрки диле терҗиме эдип, ягшылык этсеңиз, совап газанардыңыз». Шондан соң шых Шереп хожа энчеме дини меселелери терҗиме эдип, бир китап гөрнүшинде йыг-

нады хем оңа: «Моин ул-морид»[31]/ диен ат гоюп, Әрсары бая берди. Шол вагтдан хәзирки дөвре ченли түркменлер шол китабың меселелери боюнча амал эдйәрлер.

Шол дөвүрде Эйран патышасы Хорасаны Кома бег диен бирине берипди. Ол Хорасана геленден соң: «Абулханда Әрсары байың Мама атлы гөрмегей, говы гызы бар» дийип эшитди. Савчы иберип: «Көп мал берейин» дийип сөз айтдырды. Бай бермеди. Бермежегиии биленден соң, Кома бег улы гошун билен атланып, Абулханда Дүкер диен гуюда Әрсары байы өлдүрип шехит этди. Онуң илини талап, Мама бикәни әкидип, никалап, көп йыллар саклады. Эмма Мама бикеден чага болмады. Шол себәпден Әрсары байың огланларына: «Гарындашларыны әкитсинлер!» дийип адам иберди.

Булар Гутлак Гаража мерген диен бирини ибердилер. Кома бег Мама бикә көп мал берип, оны Гаража мергене табшырып ёла салды.

Бир өйли-ишикли гул хем берди. Ол гулуң дөрт оглы билен ики гызы барды. Улы оглунын ады Хыдыр, икинжи оглуның ады Алы, үчүнжи оглуның ады Игбег ве дөрдүнжи оглуның ады Кашгады. Мама бике гаррандан соң, малларының барысыны худай ёлуна берди.

Кома бегиң оңа берен гулуның өзи хем аялы ёгалыпды. Мама бике ол гулуң дөрт оглуны ве ики гызыны азат этди. Оларың дөрдүси-де өйли-ишикли хем көп маллы кетхудалар болуп, херси бир ерде отурдылар. Хыдыр чоры Амыдеряның якасында Куртыш диен ерде экин экип, мал бакып, улы бай болды.

Ол вагтлар өзбеге могол диердилер. Дөрт могол гелип, Хыдыр чора батрак болуп, малларыны бакды. Ондан соң алты салыр гелип, батрак болды. Оларың хеммеси дөвлетли болдулар. Төверек-дашдан ач, хор, тозан, талаңан адамлар гелип, булара гошулып отурдылар. Шейдип, олар көп ил болдулар.

Оларың юртларының ёкарысы Тон гыры ве аягы Гарры гечитди. Ким олардан: «Сиз нә халк?» дийип сораса, олар: «Хыдыр байың адамлары биз» диердилер. Хыдыр илинин күтлер диен бир уругы бар. Олар Хыдыр чорының неслиндендир.

Инди, Хыдырың иниси Алы хакда айдалың. Алы чоры хем агасы ялы Амыдеряның якасында юрт тутуп отурды, дөвлетли болды. Өзбегиң ве түркмениң

пакыры хем мисгини онун янында отурдылар. Оларың хеммесине «Алы или» дийдилер. Алилинин моголжыклар диен уругы бар, шолар Алы чорының неслинден болмалы. Оларың юрды Амыдеряның ики тарапында, ёкарысы Гарры гечит, аягы — Актам.

Үчүнжи иниси Игбег азат боландан соң, Әрсары бегиң огланларының янындан айрылып, башга ере гитмеди. Онун огланларына «гуллар» дийдилер. Олар хем ики бөлек болдулар: бирине йөне «гуллар», бейлекисине болса «жагатай гуллар» диййәрлер. Жагатай дийилмегиниң себәби шейле: «Хорасан Теймирлениң несиллериниң голундака улы түпе халкы Абулханда, Амыдеряның якасында отурар экенлер. Бир гүн Амыдеряның кыбла тарапындан бир гөк атлы адам гелип: «Мени дерядан гечирин!» дийип гыгырыпдыр. Улы түпелер гәми иберип, оны сувдан гечирип: «Сен ким боларсың, өзүң ниреден гелйәрсин?» дийип сорапдырлар. Ол йигит шейле дийипдир: «Жагатайың арлат диен уругындан болар мен. Бир гүн Хорасаның Дурун диен велаятында бирнәче йигитлер билен шерап ичишип отурдык. Арамызда бир ягшы адам барды, ол менин билен урушды. Мен оны пычакладым. Ол адам шол пурсатда өлди. Гиже махалыды. Өлен бендәниң гарындашлары хабардар болмазындан өң гачып, сизиң халкыңызың ичине гелип дурушым». Ол ене көп йыллар улы түпе халкының ичинде яшады. Хич киши оңа гыз бермеди. Ахырда Игбег чорының огланларының бириси оңа гызыны берди. Шондан догуланлара «жагатай гуллар» дийдилер.

Дөрдүнжи — Кашга чоры. Ол хем Амыдеряның якасында, Ажы деңзиң якынында юрт тутуп отурды. Онуң огланларына «Гара өйлүлер» дийдилер. Улы агалары ялы дөвлетли болуп, мунун янына хич киши гелип гошулмады. Себәби онуң отуран ери яман бир юртды, экин экер ялы ери ёкды, мал отлар ялы оты хем азды.

Дүечи или. Сайын хан өвладының ичинде Өзбекхан, алейх ыр-рахма[32]/, илки мусулман адамды. Ол Итил дерясының якасында, Сарай шәхеринде вепат болупды. Оглы Жаныбег хан атасының тагтына чыкып отурды. Үргенчде ве бир башы — Гаргалы илинде ве аягы — Астрабада ченли аралыкда отурян түркмен Жаныбег хана дегишли болды.

Хана: «Абулхан дагалары дүе көпелтмек үчин ажа-

йып бир ягшы ердир» дийдилер. Шу себәпден Жаныбег хан отуз өйли дүе чопаныны гөчүрип, Абулхан дагына иберди. Онуң ичинде хер уругдан адам барды. Барчалара мәлим болшы ялы, патышаларын хызматында хер тайпадан адамлар сакланярды. Ол гиденлер хем шулар ялы адамларданды.

Жаныбег ханың бир адамы Абулхан түркменлериниң ичине гелип, хер йылда алмалы малларыны алып, көп дүелери яңкы айдылан отуз өйли дүе чопанларына табшырды ве гайтды. Тә Жаныбег хан өлйәнчә, олар Абулханда отурдылар. Шолара «Дүечилер» дийдилер. Жаныбег хан хем соңра хак рехметине гитди ве оглы Берди бег онуң орнуна хан болды. Онуң заманында-да дүечилер шу ханлык дүелери бакып йөрдилер. Берди бег хан өленден соң өзбегиң ичи бозулып башлады. Бу ягдайы Абулхандакы түркменлер эшидип, ханлык дүелери талап алдылар, дүечилериң өзлерини болса чапдылар. Ондан соң дүечилер ачлык себәбинден: «Балык авларыс» дийип, Кашга чорының огланлары болан Гара өйлүлериң янына барып отурдылар.

Бирнәче йылдан соң дүечилер артып, көп халк болдулар. Оларың юртларының ёкарысы Актам, аягы Угурча болды. Гара өйлүлер дүечилериң ичинде көп арка отурдылар. Олардан Халыл атлы бир догумлы йигит пейда болды. Ол вагтда Гара өйлүлер гарып болуп галыпдылар. Ол себәпден Халылың баштутанлыгында хеммеси Әрсары халкының онбеги ве ягшыларының янына гелип, шейле дийдилер: «Өзүңизиң хызматкәрлериңиз болупдык, инди көп ач ве хор дүшүп галдык. Сизден хайышымыз шудур: Улы Абулхан ве Кичи Абулхан дагының гушларыны, экин экилйән мейданларыны хем чешмелерини бизе берсеңиз. Сиз нәме талап этсеңиз, оны биз сизе берелиң». Әрсарының ягшылары йыгнанышып отурып айтдылар: «Улы атамыз Әрсары байың сатын алан Улы Абулханда алты саны акар чешме, он хөвүртге лачын ве он секиз хөвүртге үтелги хем-де Кичи Абулханда дөрт хөвүртге лачын ве алты хөвүртге үтелги бардыр. Чешмелерден хем нәчерәк азыклык галла алсаңыз, онуң ярыны бизе гетириң ве ене агыл гурмак үчин ики муң гамыш бериң! Он улы лачын ве дөрт

чоры лачын хем-де он секиз улы үтелги ве алты сарыжа хер йылда гетирип бериң!» дийдилер.

Гара өйли Халыл кабул этди хем ене айтды: «Бизиң гушлары тутар ялы, урар ялы хич задымыз ёк, азыгымыз хем ёк». Онбеги ве онуң ягшы адамлары иллерден йыгнап, йүп ишдирип, олара йүз гулач йүп, алты овлаклы гечи, ики тулум гатык ве бир эшек бердилер.

Олар көп йыллап бу айдылан затлары берип дурдулар. Бу вагтда олара «Даг сaклары» («Даглы сакарлар» — Г. Г., Т. Н.) диййәрлер. Чүнки олар Кашга чорының огланлары болуп дурярлар. Кашга билен сакарың манысы бир болар.

Огуз илине беглик эден гызларың беяны

Түркмениң тарыхыны билйән ягшылары хем багшылары айдярлар: еди гыз әхли огуз иллерини өз агзына гарадып, көп йыллап беглик этдилер. Оларың бириси Алтын Гөзгүдир[1]/. Ол Сундун байың гызы болуп, Салыр Газан алпың аялы. Бойы узын болупдыр. Икинжиси Кармыш байың гызы ве Мамыш бегиң аялы Барчын Салыр. Онуң габры Сыр дерясының якасында болар ве халк ичинде мешхур. Өзбеклер оңа «Барчының Гөк кашанасы»[33]/ диййәрлер. Нагышланан сырчалы өрән овадан гүммездир. Үчүнжиси Кайы байың гызы хем Чавулдур Бала алпың аялы Шабаты ханымдыр. Дөрдүнжиси Конды байың гызы Быякен алпың аялы Гүнин гөркли диен гызды. Бәшинжиси Юмак байың гызы, Каркын Гонак алпың аялы, ене-де бир Гүнин гөрклүди. Алтынжысы Алп Арсланың гызы, Кестан Гара алпың аялы—Герче боладыханымды. Единжиси болса Кынык байың гызы, Додал[2]/ байың оглы Кымажың аялы — Кугадлы ханымды.

Тарых муң ене етмиш бирде[34]/ Хорезм үлкесинде язылып гутарылды.

Соны, китап гутарды.

[1]/ Бу сөз «Гузакы» я-да «Гозакы» (гозак) болса герек. — Н. Гуллаев.

[2]/ Бу сөз хем «Дадал» болса герек. — Н. Гуллаев.

СӨЗЛҮК

[1]/ Сымруг — мифики гуш. Гөйә ол Кап дагының иң белент ерлеринде яшапмыш.

[2]/ Пата — Фатыха. Куръаның биринжи сүреси.

[3]/ Тагала — бейик.

[4]/ Алайхыссалам — арапча: онуң башы рахат болсун; оңа салам болсун.

5/ Мекге-е мугаззыма — бейик Мекге.
6/ Бабыл — Вавилон. Ыракда гадымы шәхер.
7/ Җуды — демиргазык Арабыстандакы даг.
8/ Итил хем Яйык — Волга хем Урал.
9/ Хысров-ы намвер — мешхур патыша.
10/ Әхл-е хүнер — хүнәр, сунгат адамлары.
11/ Тин дерясы — Дон дерясы.
12/ Үргенч — хәзирки Көнеүргенч.
13/ Иштяк — остяк, кәбир түрки халкларың башгыртлара гоян ады.
14/ Гур велаяты — хәзирки Овганыстанда даглык область.
15/ Шам — Сирия.
16/ Мавереннахр — арапча: деряның аңырсы, ягны Амыдеряның аңырсы. Амыдеряның демиргазык-гүндогар тарапындакы ерлериң ады.
17/ Хутбаны өз адына окадып, зикге пула хем өз адыны урдурды — Гүндогар юртларында яйран дәп боюнча тагта чыкыланда я бир ери боюн эгдириленде ве ш. м. шол ериң метҗидинде тагта чыканың, еңиҗиниң ве ш. м. адына хутба (Куръаның кәбир аятлары, өвүт-несихат сөзлери) окалып, шол ваканы дабаралаңдырмак үчин онуң ады билен метал пул гойберилипдир.
18/ Казмин — Казвин, Эйранда бир шәхер.
19/ Шәхрияр — хәким, хөкүмдар.
20/ Ким ол өйден пелек өйи кылды аар — ол өй пелегиң өйүни гайра тесдирди.
21/ Кылды чыргамыш — чакылык этди, хеззет-хормат этди.
22/ Сөйүргемиш — сөйди, сылады.
23/ Ферзаналык — акыллылык.
24/ Кылдылар ярлык — көмек этдилер.
25/ Кылдылар... барҗасы барлык — хеммеси болдулар.
26/ Тат — академик А. Н. Кононовың беллемегине гөрә, түркменлер түрк дәл халклары, биринҗи нобатда, эйранлылары атландырмак үчин этнографик ат хөкмүнде тат диен термини уланыпдырлар. Шонуң ялы-да, түркменлер, умуман, отурымлы илаты, хывалылары, хорезмли өзбеклери хем шейле атландырыпдырлар.

В. В. Бартольдың язышы ялы, гараханылар дөврүнде (X — XIII а.) мусулман-эйранлылара ве көп худайлылыга уян уйгурлара хем тат дийипдирлер.

Гүндогары өврениш ылмында «тат» термини билен эйран диллери топарына гирйән диллериң бири хем беллеилйәр. Тат дили Азербайҗан ССР-нде (демиргазык-гүндогар районлары ве Апшерон ярым адасы) ве Дагыстан АССР-ниң кәбир районларында яйран дилдир.

27/ Ынак — ынамдар адам, мирасдар.
28/ Бидатгәр — залым, адалатсыз.
29/ Кәхин — 1) молла. 2) билгич, палчы.
30/ Абулхан даглары — Балкан даглары.
31/ Моин ул-морид — Мүритлериң көмекчиси.
32/ Алайх ыр-рахма — оңа алла рехмет этсин.
33/ Барчының Гөк кашанасы — Барчының Гөк (жайы) гүммези.
34/ 1071-нҗи хиҗри-камары йылы — 1661-нҗи йыл.

Марыйская областная
БИБЛИОТЕКА
им. А. М. Горького
34858

Хәзирки заман дилине гечиренлер:
Гандым ГУРБАНОВ,
Теҗен НЕПЕСОВ,
филология ылымларының кандидатлары.

Чапа тайярлан ве дүзен
Жумадурды НЕПЕСОВ.
Редактор
Таган СӨХБЕДОВ.

Йыгнамага берилди 18.12.90. Чап этмәге ругсат эдилди 19.11.91. Форматы 84×108 1/32. Типография кагызы. «Эдеби» гарнитурасы. Ёкары чап эдилиш усулы. Тиражы 50000 экз. Заказ № 6159. Бахасы 3 м.

Түркменистан ССР Метбугат барадакы дөвлет комитетиниң
Республикан «Метбугат» редакцион-нешир ят
ве полиграфия бирлешиги.
744007, Ашгабат шәхери, Азады көчесиниң 42-нҗи жайы.

Түркменистан ССР Метбугат барадакы дөвлет комитетиниң
Мары область чапханасы.
745400, Мары шәхери, Ленинград көчесиниң 139-нҗы жайы.